بادِ شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

خواجہ فیروز حسن بٹ ایم اے

ملک نذیر احمد بک سیلر پبلشر موہن لال روڈ بیرون موری دروازہ لاہور

بادِ شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

از

خواجہ فیروز حسن بٹ ایم اے ایم او ایل
بی۔ٹی

مطبوعہ

ملک نذیر احمد بکسیلر پبلشر سٹیشنر موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

بار اول سنہ ۱۹۳۸ء قیمت ایک روپیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

گل نخستین

ہنوز ہم نفسے در چمن نہ بینم — بہار میرسد و من گل نخستینم
بآب جو نگرم خویش را نظارہ کنم — بایں بہانہ مگر روئے دیگرے بینم
بنامۂ کہ خط زندگی رقم زدہ است — نوشتہ اند پیامے بگوش رنگینم
دلم بدوش و نگاہم بہ عبرت امروز — شہید جلوۂ فردا و تازہ آئینم
ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم — دگر نہ اختر و ماندہ [illegible] پروینم

اقبال

امّا بعد، باید دانست کہ انشاء پردازی و مضمون نگاری [illegible] شعر و شاعری بابے است بس اہم از فصاحت و [illegible] بسیار مختتم از بلاغت۔ توجہ را نہ بینی کہ فصحاء آں قوم دریں باب فرس تراندند و لسانے را نیابی کہ بلغاء آں زبان دریں فن مساعت را واجب نہ شمردند

نثر مشکل تر است از نظم علماء ظاهر بین برین رفته اند که نثر از نظم سہل است و ازین جاست که نخستین که بچهٔ انسانی حرف مے زند به نثر مے پردازد۔ گفته اند که ازین پے میتوان برد که نثر تقاضائے فطرت انسانی است و شعر قریب است به کسب به نسبت فطرت۔ و اگرچه شاعری هم ملکهٔ وہبی است ولے ہیچو نثر قریب نیست۔ پس جائز آمد که گفته شود که ملکهٔ نثر فطرت است و ملکه شعر خلاف او۔

ولے ژرف نگاہان و دوربین برعکس این تصریح نموده اند ابو عمرو جاحظ که حامل لوائے فصاحت است و شہسوار میدان بلاغت کسے را از بلغا بیابی که خوشه چینی او را فخر نشمرد۔ و استفاده از کتب او و اتباع طرز او شعار خود نسازد۔ در "کتاب البیان و التبیین" که حسب فرمودهٔ علامه ابن خلدون اصل مهدوم است در ادب عربی چنین نگاشته که۔

"نثر از نظم مشکل تر است و نظم از نثر مرغوب تر۔ برائے ہمین است که از نظم عربی عشر عشیر ضائع نگشته و از نثر عرب عشر عشیر هم مروی نگردیده"۔

نه بینی که از فصحاء عرب و عجم در باب نظم خزینهٔ کافی و ذخیرهٔ وافی یادگار مانده۔ ولے از نثر شان بجز جمله ہائے چند بطور ضرب المثل و حکم روایت نه شده۔ آیا کسے نشان

میتواں داد کہ از سرآمد فصحاء عرب سحبان وائل و اکثم بن صیفی و قس بن ساعدہ ایادی وغیرہم این خطبہ مفصل یادگار است و از قدماء اہل فارس مثلاً بزرجمہر وغیرہ مشاہیر بلغاء فلان خطابہ مرتب و مجمل بما رسیدہ و جملہ ہائے معتدبہا ازاں بدست ضیاع بباد رفتہ۔

این را بگذار! از ماضی بعید و قریب بماحول خود در آ۔ و در زمانۂ حال در پس و پیش خود نگاہ را جولاں دہ۔ لامحالہ باین نکتہ پے خواہی برد کہ در زبان اردو شاعران شیرین کلام و سخنوران نغز گو خیلے کثرت دارند و کلام ایشاں را مردمان ذی ہوش آویزہ گوش مے سازند و حرز جاں مے انگارند و اشعار آناں را فصحاء نامدار بآب زر مے نگارند۔ دورے نیابی کہ از شہسواران سخن خالی باشد و زمانے نہ بینی کہ از جادو بیانان شیرین مقال تہی دامن شمردہ آید۔

انصاف بدہ! آیا در نثر اردو ہم این کثرت است و نثر زبان ما ہندیاں ہم بریں منوال۔ آیا انشاپردازان این زبان ہم ہموں کثرت دارند؟ آیا در بطون تاریخ، در نثر نویسی بجز ابوالکلام آزاد و ظفر علی خاں کسے چناں سیاق جدید اختراع نمودہ کہ تقلیدش متعسر باشد و اتباعش متعذر؟ و در باب سہل ممتنع کسے ہمچو شبلی و حالی و آزاد و نذیر

از بطن مادر گیتی زادہ ؟ کلا ثم کلا۔

نثر فنیہ است مہتم بالشان ازیں مے تواں یافت - کہ شاعری مشکل است و انشا پردازی مشکل تر۔ پس ہویدا گشت کہ نثر نویسی بذات خود فنے است بس عظیم الشان کہ در آں بجز فصیح قادر الکلام و بلیغ شیریں مقال کسے روئے کامیابی کمتر مے بیند۔

تاریخ نثر و بیان بے اعتدالیہا در آں پس در ہر دور، و در ہر زمانہ بر بلغاء لازم است کہ انشا پردازی را مرکز توجہ خود سازند و نثر نویسی را بہ پایہ تکمیل رسانند۔

علماء ادب "شکر اللہ مساعیہم" دریں باب خیلے سعی بکار بردند و ذخیرہ وغیرہ برائے تشنہ کامان فصاحت و بادہ پیمایان بلاغت یادگار گذاشتہ اند۔ ولے خشت اوّل چوں از سوء اتفاق کج نہادہ شد۔ ازیں رو ہر کہ آمد بروے بیافزود تا آنکہ نثر نویسی مجموعۂ خرافات و ذخیرۂ افسانہا را نام کردند۔ ایں است خامی اوّل ازینجا بازایں افسانہ نویسی را رواج دادند در نثر مسجع، و در عہدہ برآری ازاں تکلفات ناسزا و تطویل لاطائل را بکار بردند چنانچہ خوانندہ را بجز ذخیرۂ الفاظ دست خالی ماند۔

ابتدائے مقامات در ادب عربی از ہمہ پیشتر ابوبکر محمد

بن درید، متوفی ۳۲۱ھ مصنف "جمہرہ" انشاء پردازی را بذریعہ چل افسانہ ابتدا کرد۔ ولے بدیع الزماں ہمدانی متوفی ۳۹۸ھ مؤلف "مقامات ہمدانی" گفتہ کہ ابن درید درین باب بچیزے بر نخوردہ و امرے مقبول خاطر ازو سربر نزدہ۔

ہمدانی ازیں متاثر گشتہ "مقامات" خود را تاسیس نمود و چہار صد مقامہ در مذمت گداگری یادگار گذاشت درعبارت مسجع الفاظ مشکلہ را جمع نمودن نزد ہمدانی انشاء نویسی است و بس۔ نے لئے انشاء پردازی امرے است ورائے این تکلفات بے جا۔

ولے در مقامات ہمدانی بہ بینی کہ او نثر سادہ و نثر مرجز و نثر مسجع ہر سہ را بکار بردہ۔ الغرض بظاہر از تکلف خود را دور تر داشتہ اگرچہ در ادائے این ہر سہ مدارج بہ تکلف در تکلف بر خوردہ۔

بعدہٗ ابو محمد حریری متوفی ۵۱۶ھ، مولف "مقامات حریری" آمد و این ہمہ نثر نویسی را بہ ہموں گز پیمود کہ پیشتر ازو ہمدانی پیمودہ بود۔ اگرچہ بسیارے از فنون ادب، مثلاً ضرب الامثال، تاریخ، اعراب، چیستاں وغیرہ را بر ہمدانی اضافہ نمود ولے در طریق ادا تکلف را سہ چند ساخت

نثر مرجز را ہم خیرباد گفت تا بہ نثر سادہ چہ رسد۔ و پنجاہ مقامہ در نثر مسجع تحریر نمود۔ مگر در حقیقت روح ادب عربی را ہموارہ از کالبدش آوارہ ساختند۔

بعدہٗ محمود زمخشری متوفی ۵۳۸ھ مؤلف "کشاف" رسید و بہ حریری ہرچہ دریں باب میتوانست بیفزود و مقالات زمخشری کتابے است متداول میان اہل علم۔

تا آنکہ در آخر قرن ہشتم نوبت بہ وزیر لسان الدین الخطیب مغربی رسید۔ وزیر موصوف بر سجع بندی طوالت مل و درازی لاطائل را اضافہ نمودہ۔ علامہ احمد المقری اندلسی در کتاب "نفح الطیب" جلد سوم و چہارم نظم و نثر وزیر موصوف را فراہم نمود۔ آنجا ملاحظہ باید کرد۔ در باب نامہ و پیام چندان طوالت مے بینی کہ بالاتر از وہم و خیال نگنجد۔ وزیر موصوف ہمیں را فصاحت و بلاغت پنداشت۔ قول یحییٰ بن خالد برمکی سرآمد فصحائے زماں و اولین موسس علم بلاغت را گوش نداد کہ او برائے منشیان خود توقیع نوشت۔ خلاصہ اش اینکہ "اگر بتوانید ہمہ نامہ و پیام را مثل فیصلہ حکومت و حکم شاہی سازید۔ کہ بسیار خوب مے باشند۔"

ازو بے چوں جزائے خیر دہد علامہ عبدالرحمان بن خلدون را کہ او باوجود اینکہ نمک پروردۂ لسان الدین خطیب بود

و مغمور در احسانات بے پایان او۔ ولے با او بر سرپیکار آمد
و بر نثر او بسیار سرزنش نمود و طریق او را خیرباد گفتہ در
ادب عربی سیاق جدید را اساس نہاد۔ و دریں عالم تا قیامت
یک طرز انیق یادگار گذاشت کہ اتباعش ازاں روز تا ایں زماں
کسے را دست نداده۔ سجع پیمائی را گذاشت و بجائے فسانہ نویسی
و تکلفات بارده بہ حقیقت نوشتن پرداخت۔

نثر فارسی | تا ایں جا کلام بود در نثر عربی و بیان آں خامیہا
کہ دراں جاگزیں شده۔

زبان فارسی کہ در ہر امر دست نگر زبان عربی بود و از
خوان افضالش زلہ ربا، چہ طور ممکن بود کہ در تکلفات نثر
نگاری تقلیدش از دست داده۔ چنانچہ قاضی حمیدالدین در
اواسط سده ھ "مقامات حمیدی" نوشتہ روح نثر فارسی را گوشمالی
داده بہ پایہ رسانیده۔ در خیال تکلفات لفظی و اتباع رسوم سجع
پیمائی حقیقت را از دست داده محض با فسانہ نویسی قناعت نمود
تا بایں حد کہ در اتباع محسنات لفظی مطالب را بسلک تحریر
آوردن معیوب ندانست ازاں قبیل است ایں شعر او کہ در
"صنعت قلب" نظم کرده ۔

شکر بہ ترازوے وزارت برکش   شو ہمره بلبل بلب ہر مہوش

علامات اہمال بر شعر واضح و لائح است۔ البتہ صنعت قلب

موجود است و ہموں بود مقصد مؤلف شعر۔

از قاضی حمید الدین بطریقۂ بہتر، و طرز خوب ترکیبے صنعت قلب را بایں جملۂ ذومعنی ادا نمودہ۔ (سائل) مرادم دارم۔ (مجیب) برآید یارب۔

تنقیح مبحث جملہ المرام اینکہ برائے انشاء پردازی ہمیں یک نہج تجویز نمودند۔ یعنی افسانہ نویسی۔ واں ہم بطریق نثر مسجع و تکلفات لاطائل۔

دور اصلاح حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی رح ایں بے احتیاطی ہا راکہ ابناء زماں در نثر بکار مے بردند از دور محسوس نمود و دلش بریں بسوخت۔ پس کمر ہمت بستہ در میدان نثر جولانیہا نمود۔ و بر ابناء زمان واضح گردانید کہ نثر نویسی و انشاء پردازی بچہ طور باید۔ شیخ مذکور دریں باب طرز انیق و طریق جدید اختراع فرمود کہ کار ہر کس و ناکس نیست چنانچہ در "ایجاز قصر" کتاب "گلستاں" بسلک تحریر آورد۔ کہ ازاں زماں تا حال کتابے ہم پلّہ او از کتم عدم سر بر نزدہ تا بہ بہتر ازو چہ رسد۔ بلکہ حضرت جامی باوجود اینکہ در نثر نویسی پایۂ دارند بس بلند و در انشاء پردازی رتبۂ دارند فوق العادت اگرچہ در کتاب "خارستاں" دعوی اتباع طرز سعدی نمودند ولے دانشمند مے داند کہ مشبہ را مقابل دردانۂ یکتا

نهادند و خرمهره را در بازار جوهریان آرائش دادند تا بایں حد که شیخ ابوالفضل با آں طنطنه و شوکت و عظمت ادبی و علوِّ مرتبت و مکانت علمی مے نویسد که "شبے سر بجیب تفکر فرو بردم که جملهٔ ہم معنی ایں جملهٔ سعدی .. از بستر نرمش بخاکستر گرمش نشاند .. در عذوبت الفاظ و فخامت معانی انشاء کنم. نتوانستم و دم از عجز در نزدم۔"

الغرض ہمه فنون نثر را شیخ مذکور در گلستاں جمع نموده تا شاہراه باشد سالکان ایں مقامات را و شمع ہدایت باشد رہروان ایں منازل را۔ در گلستاں اوّلاً جانب معنی را غور کن از سیاست تا باخلاق فاضله چه طور رہنمائی فرمود بعدهٗ بجانب الفاظ و عبارات در آ۔ آیا مے توانی که لفظے از جمله برداری و لفظے ہم معنی اش بجائے او بگذاری؟ حاشا و کلّا۔ سخن قطعی است که جمله بے معنی خواہد گشت۔ بنام ایزد بیچوں! چه طلسم است که حضرت شیخ در ایں الفاظ سہل ممتنع بسته اند۔

حملهٔ ہولاکو نه فقط سیاست اسلامیه را برباد ساخت بلکه سیاست، ادب و علم و اخلاق وغیره ملکات گرانمایه را ہم باستیصال رسانید۔ ازیں جاست که طریق سعدی رواج نیافته و کسے بریں منوال نبافته۔

این بود سخن در ایجاز قصر۔

دور اطناب

بعد ازین دور دورے دیگر بیامد۔ مؤلف
تاریخ "وصاف" و مؤلف "درۂ نادرہ" طرز دیگر آفریدند
گوئی روح لسان الدین خطیب است کہ در قالب ابدال
حرف مے زند۔ و این طرز را در اصطلاح اہل معانی اطناب
مے نامند کہ مرتبہ ایست بس رفیع از بلاغت۔ ولے بہ
باعث غلو بے جا این حضرات اطناب مذکور را از حدود بلاغت
خارج نمودہ بسرحد "تطویل" رسانیدند۔ کہ مرتبہ ایست
مقابل بلاغت و حذر ازاں اولی و پرہیز ازو واجب مے
دانند۔

تا آنکہ نوبت بہ شیخ ابوالفضل بن مبارک رسید
در الفاظ سادہ مشکل نویسی را ابراز نمود۔ پس شیخ مذکور
امام اطناب است چنانکہ سعدی پیشوائے ایجاز قصر است
و لکل وجھۃ ھو مولیھا۔

دور موجودہ و تقاضائے او در ادب و انشاء

در زمانۂ حال مذاق لطیف حکم
نمودہ کہ طرز سعدی اگرچہ
اصل است در انشاء و نثر، ولے ادایش مشکل تر است
و تقلید طریق وصاف و ابوالفضل مذاق ابنائے زمان
تحمل نمے کنند۔ دیدہ باشی کہ در دور حاضر اصل زبان

پارسی در نثر نہ تقلید سعدی مے کنند و نہ بسوئے ابوالفضل مے گرایند۔ بلکہ اتباع طرزے مے کنند غیر ازیں ہردو طریق۔ و ہمیں است حال انشائے عربی، در دورِ حاضرہ ما۔ ایں طرزِ جدید را اتباع طرزِ اروپا مے نامیم۔ الاجیا طرزے است بس عجیب و دلکش۔ خیلے مفید و دور تر از تکلفات۔ چہ حسب تقاضائے وقت بہترین انشا آن است کہ معنی اش حقیقتے داشتہ باشد نا قابل انکار۔ و الفاظش باوجود فخامت و عذوبت از تکلفات صنائع و سجع لاطائل برکنار باشد۔

بنا بریں احتیاج است بسوئے آں نثر نگاری کہ مسائل قطعیہ حاضرہ را در سلک الفاظ شیریں کشیدہ و در عقد جملہ ہائے فصیح و بلیغ در آوردہ آویزۂ گوش اذہان متعلمین گردانند۔ تا ایشاں در ضمن ادب از حقائق فنون مروجہ و دقائق علوم رسمیہ ہم بہرہ گیرند۔ علما گفتہ اند کہ :۔

"علم ادب زیب و آرائش ہمہ علوم است۔ علمے را نیابی کہ از پشتیبانی ادب مستغنی باشد۔ مسئلہ دقیق تر اگر بہ ادیب جادو نگار و فصیح شیوا بیان برخورد با سہل طریق بدماغ سامعین جاگزیں مے تواند شد۔"

پس جائے حیرت است کہ انشاء پردازان ازیں اصل کلی چرا غفلت ورزیدند۔ و چرا نثر ادب را از حقائق و مسائل دقیقہ تہی دامن گذاشتن گوارا نمودند۔

کتاب بادۂ شیراز

برائے رفع ہمیں ضرورت و دفع ایں احتیاج بہ تالیف کتاب "بادۂ شیراز" پرداختم۔ چہ شب ہا ست کہ بروز رسیدہ۔ کتب اہل فرنگ و مصنفات اہل اسلام را مطالعہ نمودہ حسب تقاضائے دور حاضر مواضیع جدیدہ را منتخب نمودم و بداں عبارات شستہ و طرز شگفتہ، از تکلف دور تر، بحث نمودم۔ تاکہ ع

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

قال اللہ تعالیٰ، فبشر عبادی الذین یستمعون القول فیتبعون احسنہ

این است مجملات از "بادۂ شیراز" بہ قارئین دانشمند لازم است کہ اولاً موضوع کتاب را از بر کردہ و مقدمہ را در ذہن خود جا دادہ بخواندن کتاب بپردازند و مواضیع مختلفہ را مطالعہ نمایند۔ تا از ادب و فلسفہ ہر دو بہرۂ وافر

بروالند۔ وتا انشار پردازی برائے رہنموں باشد۔ بہ حکمت و دانش۔

وما توفیقی الا باللہ العظیم۔

۲۵ر فروری ۱۹۳۸ء فیروز حسن بٹ

مضامین

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مطالعۂ کتب

مطالعہ را دو اقسام است۔ مطالعۂ طلبہ و مطالعہ فارغ التحصیل اہل علم۔ فوائد و منافع کہ از مطالعہ عاید می شود در حصر نمی آید و در جرائد نمی گنجد۔ برخے از طلاب مطالعہ را ضیاع وقت و غیر ضروری گمان می برند۔ ایشاں بسیار غلط کار اند و سہو شاں ناقابل تلافی است۔ از مطالعہ بر طبائع طلاب بارے می افتد کہ و عادت اصطبار و استبداد می آموزند۔ لیاقت علمیہ زیادہ مے شود۔ علم بسرعت حاصل مے شود۔ در اسباق آیندہ اعانت گیرند۔ در شکستن سنگلاخ مضامین حوصلہ فراخ می شود و اساتذہ و والدین خوش و خرم مے شوند۔ در امتحان

فوز و فلاح تحصیل شده عزت و نام و نمود کسب می شود. انعام
و وظیفه داده می شود. در دین و دنیا بهبود و سود افزوده می
شود. معلومات و قوائے عقلیه مترقی می شود و طلبه در ابنائے
جنس شان مفتخر و مبتهج می شوند.

از مطالعه کتب تواریخ عروج و انحطاط اقوام بسهولت هویدا
می شود و از احوال و کوائف مردمان ممتاز و ایشان اسباق اهم
اخذ می توان کرد. در بطون کتب عبرة حکمت و فلسفه عقلائے
روزگار و یکتایان اعصار و امصار موجود است و چنان تجارب
و مشاهدات مندرج است که برائے سالکین عالم تعلق در مراحل
زندگی مشعل راه است. بدائع و دقائق قدرت و عجائبات بوقلمونی
و رنگارنگی مظاهر طبائع و مواد در کتب جمیله یافته می شود. اگر
به شعب متفاوته سائنس شغف دارید باید که کتب و رسائل که
حامل آنها است مطالعه کنید.

کتاب مونس خلوت و اندوه گاه جلوت است. ازین فوائد
سه گانه استحصال می نماید. اولاً انبساط و ابتهاج، ثانیاً ترجیح
و ترشیح نفس و ثالثاً فضیلت و اهمیت شخصیه در اقران و
اماثل. از مطالعه کتب در اذهان و افهام تشحیذ و نورے و در
قلوب و صدور تقویت و سرورے می زاید. ازین در خیالات
طهارت و صفا، شائستگی و شستگی و ارتقا و اعتلا سه افزاید.

مطالعه کننده تعبیر ضمیرش را بوجه اوفے ترجمانی مے تواند کرد۔ مردمان با ہوش و خرد و صاحبان عقل و فرہنگ شاہی را کہ بدون شوق کتب باشد از دریوزہ گری کہ مواقع کتب بینی داشتہ باشد کمتر و کہتر دانستہ اند۔ افاضل سخاریرٗ را قول نقل کنند کہ ایں چنیں گداگری را بر سلطانی ہفت اقلیم کہ محروم از مطالعہ باشد مرجح دانند۔

چنانکہ در انتخاب احباب و ندما احتیاط ورزیدن لازم است ہمچنیں در نخبہ کتب غور و تامل کردن اولے است۔ مطالعہ کتب غیر مفیدہ و مضر بدتر از صحبت یار بد است۔ مرد کیّس و فاکر ہموارہ ہمگی ہمت و جملگی نہمت خود را بہ چناں کتب محصور دارد کہ نتائج مستحسن دارد۔ دریں حالات از مطالعہ قلیل نتائج بہیہ و عظیمہ حاصل شدن مشکل نیست۔ بنا بریں در انتخاب کتب حزم مالاکلام و غوض مستدام لازم بل الزم و النسب است۔

جمعے بمجرد کتاب خانہ را نگہداشتن موجب فخر و مباہات پنداشتہ اند۔ لیکن حق بجانب ایشاں نیست۔ چرا کہ ایشاں قرار واقعی استعمال کتب نمی کنند و کماحقہٗ استفادہ نمی کنند۔ کتب داشتن مرتّب و مذہّب و مزیّن و مطلّا و از آنہا ہیچ فائدہ بر نگرفتن ہمچناں است کہ باری تعالیٰ عزّ اسمہٗ در نبیٔ

سماوی فرموده است "کمثل الحمار یحمل اسفارا" ؎

ازاں چہ شد کہ کتب خانۂ جہاں از تست
ز علم ہرچہ عمل مے کنی ہماں از تست

و ہزار داستان ایران اعنیٰ بلبل شیراز مسمی مصلح الدین سعدی علیہ الرحمۃ در حق چنیں کس فرمودہ است ؎

علم چنداں کہ بیشتر خوانی چوں عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانش مند چارپائے بروکتابے چند

فرانسس بیکن کہ در عہد ملکہ الزبتھ فیلسوف وحید العصر فرید الدہر بودہ است مضمون خود کہ بر "مطالعۂ کتب" تحریر نمود چنیں رقمطراز است۔ محوائے او تلخیص کردہ رقم ذیل است۔ از چنیں قبیل مضامین بالغ النظری، ابکار افکار، تعمق غوامض و نکات، وسعِ معلومات، حقائق پژوہی و معارف پروری جبلت انسانی طشت از بام مے شود۔ بیکن فحاوی و مطاوی پیش پا افتادہ را در البسۂ ندرت و بکارت ملبوس کردہ اہل علم را مبہوت کردہ است۔

مردمان تجربت و خبرت کارہائے مرجوعہ را بحسن طریق و بسعی جمیل انصرام می توانند کرد۔ لاکن نہ آنچناں ترتیب و تنظیم مساعی و حسن تعقل بکار برند کہ فضلائے زمن بظہور پیوندد۔ اکثر اوقات کہ در مطالعہ و کتب بینی صرف کردہ آید تخلیق کنندۂ

تہاون و تکاسل است۔ اگر مطالعہ را بکثرت در ترصیع تزویج دہند اہتمام تصنع و تعسف لاحق گردد۔ اگر بہ تقید قواعد و ضوابط مطالعہ تنقیح معاملات بعمل آید آں سزاوار عالم باشد۔ مطالعہ تکمیل فطرت انسانی است و مطالعہ ہم از تجربہ و مشاہدہ تکمیل و تتمیم یابد زیرا کہ استعدادات ہمچو روئیدگیہائے قدرت است کہ حشو و زوائد آنہا از قطع و برید مطالعہ فائت شود۔ مرد کیاد و شیاد مطالعہ را بہ نظر استخفاف ملاحظہ کند و سادہ لوح نیکو سیر بہ نظر استحسان مے نگرد۔ مرد فطوّن از مطالعہ استفاضہ کند۔ مرد را باید کہ کتب بینی برائے تردید و تکفیر نکند و برائے تسلیم و اعتقاد علی العمیا و نہ برائے خوش وقتی و گپ زنی و حرّافی بل برائے تامّل و تفکّر مطالعہ را اختیار کند۔

بعض کتب محض برائے التذاذ و ذائقہ کردن است۔ لاکن دیگر قسم را از حلقوم بلع مے کنند۔ بعض دیگر کہ شمار آنہا معدود و محدود است درخورد انہضام و تکسر است۔ بالفاظ دیگر بعض کتب را جزواً مطالعہ باید کرد و بعض دیگر را بتمامہا باید خواند لاکن نہ بہ نظر غائر۔ قسم چہارم را بالاستیعاب توجّہ موفور مبذول باید کرد۔

کتب بینی قاری را مکمل و کامل می کند۔ تکلّم انسان را ہوشیار و چست کار می سازد۔ و تحریر و خامہ فرسائی درست

کار و راست کردار۔ از تواریخ خوانی فراست و کیاست و از
مشاہدۂ حالات و تاثیر کیفیات عبرت حاصل مے شود۔ سخن و
شعر بذلہ سنجی و لطیفہ گوئی خلق کند۔ ریاضیات انسان را عاقبت
اندیش و متامل مے سازد و مطالعۂ فلسفہ قدرت عمیق و مبہم۔
اخلاقیات سنجیدہ و متین مے کند و منطق و بلاغت قابل بحث
و تحیص مے گرداند۔ چنانکہ امراض بدن را مداوات و معالجات متحقق
و معین است مثلاً گلولہ اندازی برائے سنگ مثانہ وغیرہ صید
افگنی و شکار بازی برائے سشش و صدر، پواشگی راہ رفتن
برائے خرابی معدہ و سواری اسپ برائے سر و دماغ نافع و
فائدہ رساں است ہمچنیں اگر حواس کسے پریدہ باشد ریاضیات
برائے او منفعت بخش است۔ اگر در حافظہ سخافت و فتورے
راہ یافتہ باشد مقدمات و تنقیحات وکلا فائدہ مند است۔ و
اگر کسے پشک از مشک استیاز نتواند کرد۔ باید کہ ادبیات
را پیش نہاد ہمت سازد تا ہمہ عیوب جسمانی اصلاح
پذیر شود ۞

ابوریحان البیرونی

نامش محمد، ابوالریحان کنیّت، پسر احمد خوارزمی بود۔ در خوارزم تعلیم و تربیت تحصیل نمود۔ در علوم قدیمہ و فلسفۂ یونانی دستگاہ کامل حاصل کرد و در ریاضی ہم گوئے سبقت از معاصرین برد۔ شیخ بوعلی سینا ہمعصر او بود و باہم چشمک زنی داشتند۔ مباحثات تحریری کہ مے کردند در برٹش موزہ محفوظ است۔ چوں از خمخانۂ یونان عطش علم خود فرو نشاند برائے تجربۂ فلسفۂ حکمائے ہند عزم ہند داشت لاکن ایچ صورت نمی بست۔ چوں کوکب محمودی بہ نصف النہار رسید او خوارزم شاہ را فرمان مرسل کرد کہ فضلائے آنحضرت را بوے فرستند۔ ابوالخیر خمار و البیرونی بہ افتخار تمام در زمرۂ اکملین محمود داخل شدند۔ بیرون در اقطاع سندھ شہرے بود۔ چوں اندر آں بلد تا بدیر اقامت داشت خود را از اسم بیرونی مشہور کرد۔

دریں زمانہ محمود مسعود با جنود لامعدود بحدود ہند

یلغار مے کرد و سکّہ سطوت و جبروت بنوک تیغ و سنان بر دل ہندیان بے دلاں مے نہاد۔ آں شہسوار میدان عمل بہ اعانت تیغ خامہ خزائن علوم و فنون علما و حکمائے ہند را امانی داشت و بر دل و دماغ ہندوستان یعنی بر ذخائر حکمت و سرائر یورش فاتحانہ را آغاز کرد۔ بیک وقت دو فاتح بر ہند تاخت کردند یکے بذریعہ فوج و سپاہ و طبل و علم در فواید مادی کوشاں بود ایں حملہ جات محمودی رنگ منتقمانہ داشت۔ دیگرے حملۂ علمیّہ بود و فاتح آں ابوریحان بود و ادوات و اسلحہ جات کہ او بکار برد ادبیات عربی فارسی و سنسکرت بود و در علوم جوتش و نجوم، جغرافیہ، ریاضیات و ہیئت بہرۂ وافی داشت۔ او با آنکہ عجمی النسل بود در عربیت وافی ہمسرے نداشت و در سنسکرت نہ صرف شاگرد ہنود بود بل استاد شاں گردید ایں طرفہ ترا است کہ در آں ایام ہندوستان کہ مرجع شورش و آشوب بود بیرونی چنیں فضیلت چساں اکتساب کرد۔

تصانیف ابوالریحان بیرونی شہرۂ آفاق است "القانون المسعودی" بسیار بلند مرتبت است۔ ایں بنام سلطان مسعود بن محمود بن سبکتگین انتساب دارد و در ۱۸۴۳ء بہ اہتمام تام تمام شدہ بود در ۱۸۷۸ء مستشرقے از سرزمین المان ایں را از زاویہ

الطباع منجلی گردانید و در زبان انگلیسی ہم او را منتقل کرد و در مستقر دولت انگلیسیہ (لندن) بہم مے رسد۔ اسمٰعیل ابو الفدا کہ جغرافیہ نویس عظیم الرتبہ است در کتاب تقویم البلدان خویش ازیں مستفید شدہ است۔ الآثار الباقیہ عن القرون الخالیہ من تصنیف ابوریحان وارائے موضوعات نجوم و تواریخ است۔ ایں ہم نادر المثال است۔ "الارشاد فی احکام النجوم" و کتاب التفہیم فی صناعۃ التنجیم در نجوم، "الجواہر فی الجواہر" و العجائب الطبیعۃ و الغرائب ہر دو در فن طبیعیات و کتاب الصیدلۃ در طب و مقالید الہیئت در علم فلکیات نوشت۔ کتابچہ در خواص انحنائے خطوط و استخراج وتر تحریر نمود۔ ایں سائر کتب نتائج و کاوش ہائے ذہنش است و تا اکنوں ازو یادگار ماندہ۔

عجائب الہند احاطت بر علم جغرافیہ دارد و معلومات گراں ارز و کارآمد دربارۂ علوم ہندسہ و فلکیات ہم در بطن آں کتاب یافتہ مے شود۔ پرافسور ساخاؤ المانوی در ۱۸۸۸ء مقدمہ ضم کردہ کتاب را طبع نمودہ است۔

ابوریحان را بجز تصنیف و تالیف و تدوین و تدبر ہیچ شغلے مطبوع خاطر نبود۔ در اثنائے سال محض دو روز مخصوص بہ معاش کردہ بود و جملہ اوقات گرامی را بر

مطالعہ، تفکر و تامل و تحریر کتب منحصر داشتہ بود از طرف دولت دنیا خیلے مستغنی و بے اعتنا بود۔ در ایامیکہ القانون المسعودی زیر تحریر بود سلطان صرہ ہائے زر مغربی بر خیلے بار کردہ پیش او فرستاد۔ ابوریحان روزینہ یک روز بگرفت و بقیہ را بہل کرد۔

در چہار مقالہ قصہ مندرج است کہ منجر بہ علم نجوم او است۔ و ہو ہذا ـــــ آوردہ اند کہ یمین الدولہ سلطان محمود بن ناصر الدین بشہر غزنین بر بالائے کوشکے در چہار دری نشستہ بود بباغ ہزار درخت روئے باابوریحان کرد و گفت۔ من ازیں چہار از کدام در بیروں خواہم رفت؟ حکم کن۔ و اختیار آں بر پارۂ کاغذ بنویس و در زیر نہالی من نہ۔ و ایں ہر چہار در رہگذر داشت۔ ابوریحان اصطرلاب خواست و ارتفاع بگرفت و طالع درست کرد و ساعتے اندیشہ نمود و بر پارۂ کاغذ بنوشت و در زیر نہالی نہاد۔ محمود گفت حکم کردی؟ گفت کردم محمود بفرمود تا کنندہ و تیشہ و بیل آوردند۔ بر دیوارے کہ بہ جانب مشرق است درے پنجمیں بکندند و ازاں در بیروں رفت و گفت آں کاغذ پارہ بیاورند۔ ابوریحان بر وے نوشتہ بود کہ ازیں چہار در ہیچ بیروں نشود بر دیوار از مشرق درے کنند و ازاں در بیروں شود۔ محمود چوں بخواند طیرہ گشت۔ گفت

او را بمیان سرائے فرو اندازند۔ چناں کردند مگر بابام میانگیں
دامے بستہ بود۔ ابوریحان بر آں دام آمد و دام بدرید و
آہستہ بزمین فرود آمد چنانکہ بر وے افگار نشد محمود گفت
بابوریحان ازیں حال بارے ندانستہ بودی؟ گفت اے خداوند
دانستہ بودم۔ گفت دلیل کو؟ غلام را آواز داد و تقویم از غلام
بستد و تحویل خویش از میان تقویم بیروں کرد در احکام آں
روز نوشتہ بود کہ مرا از جائے بلند بیندازند ولیکن بسلامت
بر زمین آیم و تندرست برخیزم۔ ایں سخن نیز موافق رائے
محمود نیامد۔ طیرہ تر گشت۔ گفت او را بہ قلعہ برید و باز
دارید۔ او را بہ قلعہ غزنین باز داشتند و شش ماہ در
آں حبس بماند۔ ع

سخن فہمی عالم بالا معلوم شد

تعلیم مخلوط

۵

نمی دانم حدیث نامه چون ست   همی دانم که عنوانش بخون ست

خدائے لم یزل را بیکراں صفت و ثنا که انسان را از
زیور حیا و شرم متحلّی و آراسته کرد و بنی خیر الوریٰ، جمیل الشیم
صاحب جود و کرم را بے پایاں درود و تحیه اسنی که امّت خود
را بیش از بیش پیش از وقوع مفاسد مهلکه مطلع گردانید و غلغله
هل من مزید در بساط عالم زد۔ چنانکه فرقان حمید ترجمانی
وے نموده مے گوید و ان کنتم فی ریب ممّا نزلنا علےٰ
عبدنا فاتوا بسورة من مثله ۔ و در جائے دیگر مے فرماید
که و لا یاتون بمثله و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا
پس چوں ازیں برہان معلوم شد که ہدایات نظام تکوینی بهتر
از بنی الجان و الانس ہیچ کس نخواهد آورد۔ چه ہرچند عقل
و تمیز باو سیّد کائنات همنان گشته اند نصیب کس نیست۔
ازیں باعث حکیمے خوب گفته که ؎

چوں به ثنایش نگاه موئی کرد   شدن از اشتی تمنّا کرد

پیش از اظہار حقیقت مطلوب چند مقدمات را باید نگاہ داشت۔ اوّل اینکہ گردش فلک دوّار دائماً بر یک نہج نیست و مسلّم است کہ ؎

ہر کہ آمد عمارت نو ساخت   رفت و منزل بدیگرے پرداخت

دوئم اینکہ از ازل تا ابد اگر جملہ کائنات پشتیبانی یکدگر ساخت کوشش و کاوش کنند مصلح ہیچو نبی کونین (صلعم) و ہدایات ہمچو قرآن حکیم نخواہند آورد۔ سوئم اینکہ انسان از ہمہ اشیاء ممتاز است و از میان افراد نوع بشر شریف نجیب را امتیاز کامل است و نجابت و شرافت را اصل و اساس جز بحیا و عفت دیگر ہیچ نہ۔ چہارم اینکہ زن در خلقت از مرد درجۂ دونی دارد و تبع است نہ برابر و مقدم اگرچہ مقدمات دیگر ہم ہست کہ معاون و ممد در ایضاح کشف مطلوب است لاکن بریں اکتفا کردہ بہ مقصود مے پیمایم تاکہ "خیر الکلام ما قلّ و دلّ" از دست نرود۔ و پُرسخنی بملال نہ انجامد۔

از مقدمۂ اوّل معلوم شد کہ تغیّر و تبدّل را چارہ نیست پس انسان را باید کہ اولی العزمی را پس پشت نہ اندازد۔ و ابوالوقت شود نہ ابن الوقت و مصادمات حوادث را کوہ سان مہر پایۂ اندازد۔ پس چوں زمانۂ ما زمانۂ ترقی مادی است

و توغل در تکثر حطام دنیوی و توفیر در تلذذات و متاع راحت و آسائش گوناگون قطع نظر از تربیت جزو اشرف که روح است فکان صار نسیاً منسیاً لهذا هجوم باطل بہ پیرایہ حق ایں چنیں بشارت گشتہ کہ گویا ہلاکو مع خیل خشم در صدد خرابی پر شوکت و حشمت سلطنت عباسیہ است و متحقق است کہ ہرکہ شمشیر زند سکّہ بنامش خوانند لهذا تعلیم مخلوط و جز ایں دیگر مفاسد ناگزیر بوجود خواہد آورد و ہیچکس را چارہ بجز تسلیم نیست کہ ؎

تا سزاے را چو بینی بختیار عاقلاں تسلیم کردند اختیار

و ایں را ہم علاج بود ولیکن امّت ہنود را چہ باید کرد کہ بر شمع مغربیہ پروانہ وار ہجوم ساختہ است۔ ہمچو طوفان ما را نیز در گرداب کشیدہ اند و خربوزہ از خربوزہ رنگ مے گیرد۔

از مقدمۂ دوم معلوم مے شود کہ اصلاحات نبویہ را بعمل آوردن باعث نجات و فلاح است چہ مسلّم جملہ فرزانگاں ہست کہ انسان را باید تابع شدن بہ اعقل و احکم و صاحب طبع سلیم تا ملکات ردیہ بہرہ پیرہ نشود و چوں ایں ہدایات بے ہمتا است و اگر بریں کسے عامل شود در دارین فائز المرام گردد۔

و مخفی نیست کہ آنچہ نصب العین خود ساختہ بودند سلاطین

جبابره را سر بدیوار آورده‌اند - و سطوت موروثی شان در خس و خاشاک آمیخته‌اند - و حکم حضور اینکه الحکمة ضالة المومن نه اینکه هرچه آید بلا تمیز و تفتیش دست خوش باید نمود - چه الدنیا حلوة خضرة .. الخ و عسی ان تحبوا شیئا و هو شر لکم هر کس را خصوصاً امت اسلام را فلاح جز بقوانین فرقان نه خواهد گشت - و لو اعجبکم کثرة الخبیث و لعبد مومن خیر مشرک و لامة مومنة خیر من مشرکة - و واضح است که مدعیان تهذیب نیز خوشه چینان اند نه موسسان چه حالت پیشینه شان شاهد عدل است - و معاصران ما نیز بیشتر قواعد اسلام را جذب نموده اند اگرچه بزبان تسلیم نے کنند چراکه طرز پیشینهٔ شان سبائن کوالن عالیه بوده است -

از مقدمهٔ سوئم معلوم گردد که چون حیا نباشد شرافت عنقا گردد و اصل نجابت حیا است لهذا گفته اند الحیاء خیر کله و اذا لم تستحی فاصنع ما شئت - و جمله آداب موقوف بر حیا هست ازینجهت نبی کونین تاکید فرموده گفت که الحیاء نصف الایمان - پس چون کسے برین متاع عزیز حمله کند آدمی را باید مدافعت کردن نه سپر انداختن که چون او رفت آدمیت نماند و بے آدمیت در زمرهٔ دیو و دد داخل

شود۔ بل اسفل و ارذلِ وے۔ و دریں عالم ع

نباید کہ نامت نہشند آدمی

و چوں از مقدمۂ چہارم واضح است کہ زن در جبلت و فطرت حیثیت ثانوی دارد و با او معاملہ ہم مطابق درجۂ وے باید شود چہ افراط و تفریط جز خسر الدنیا و الآخرہ نتیجہ ندہد۔ و باید فہمید کہ در ہر کلیہ مستثنیات ناگزیر است۔ و عالم انسان ہم ازو خالی نے و کسے چہ خوش گفتہ کہ ؎

نہ ہر زن زنست و نہ ہر مرد مرد   خدا پنج انگشت یکساں نہ کرد

پس ہمیشہ محل بحث را مدّ نظر عامہ افراد مثلی باشند نہ خاص و خاص الخاص۔ و زناں جملہ یک گونہ نیند چہ خود عقلا گفتہ اند ؎

نہ مثل زبیدہ است ہر بیوہ   نہ انجیر نام است ہر میوہ

و یقین است کہ اکثر بل قریب کل افراد زن کم عقل ہستند و ایثار را شائستہ اند نہ امر و انتظام امور کلیہ را۔ و بوجہ کم عقلی و قصور فہم زیادہ میل ایشاں بہ فساد باشد و کسے چہ خوش گفتہ کہ ؎

اگر نیک بودے سرانجام زن   زناں را مزن نام بودے نہ زن

چوں ایں مقدمات معلوم شد واضح گردد نتیجہ تعلیم مخلوط ہمہ مائل بہ فساد خواہد گشت و آنچہ تعلیم نسواں را والہ گشتہ

اند۔ ما نیز معترف ہستیم لیکن بحدیکہ از دائرۂ عفت بیروں نشود چہ خدائے بزرگ و برتر کہ خالق ہمہ کس است و انجام ہر کس خوب مے داند تخلیق عورت را علّت اطمینان و سکون مرد قرار دادہ است و گفتہ کہ و خلق منہا زوجہا لیسکن الیہا۔ و عورت ہم محل توالد و تناسل است و تا قیامت ایں کار از او بظہور خواہد پیوست۔ پس اگر تعلیم مخلوط بمیان افتد ازبسکہ عورت محل کشش میل طبعی مرد است کار تعلیم بمعاشقت بار آور خواہد گشت۔ چنانکہ بر بینندگان تصاویر متحرک و متکلم واضح است کہ در پردہ کہ سکرین (screen) گویند حالت لیلیٰ مجنوں بایں غوغائی عشق از کدام ابتدا نمودہ است ازیں تعلیم مخلوط است۔ و بس

مرد باید کہ گیرد اندر گوش گرنبشت است پند بر دیوار

و مقصود ضائع خواہد گشت۔ ہمچو زاغ کہ بہ تگ کبک پرواز خود ہم از دست دادہ۔ و ایں چنیں مفاسد را اروپا اکنوں انجام دیدہ نالاں است و کف افسوس مے مالد ع

کار چوں از دست رفت اکنوں چہ سود

چنانکہ بر قاریان جرائد مخفی نیست۔ اگرچہ در تعلیم مخلوط فائدۂ اموال و مبلغات است لیکن مال برائے صیانت نفس و حفاظت عزّت و عفت است نہ برائے تعیش بے محل و اسراف

ناروا- و اینکہ مے گویند کہ چوں چیزے را بسیار دیده شود او از نظر اعتبار ساقط گردد- ایں کلیہ در حق اختلاط زن و مرد عاید نمے شود کہ ایں اختلاط پنبہ با آتش است و کسے چہ خوش سرائیده ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد   بسا کیں دولت از گفتار خیزد

و نتیجۂ تعلیم جز این نخواہد بود کہ زن خواہد گفت ؎

دلم بردی و دلداری نکردی   غمم دادی و غمخواری نکردی

و مرد خواہد گفت ؎

دلم خواہد کہ پرم سوئے یاراں   ووالِ من بدست باز داراں

و سامع خواہد گفت ؎

تو بالغان ایں عہد زن مشرب اند یکسر
مردانگی مجوئید از ہیچ مرد عالم

بلے تعلیم مخلوط صغار ہر گونہ منفعت بخش است لیکن از خطرہ ہم خالی نیست- کہ ؎

خشت اوّل چوں نہد معمار کج   تا ثریّا مے رود دیوار کج

مراد ما نصیحت بود- گفتیم حوالت با خدا کردیم و رفتیم ایں مضمون بسیار طویل الذیل است- مگر بقدر کفایت را بس است ؎

سیر کشمیر

در عہد طفلی از افواہ اکابرین و اسباق مدرّسین بانمکین بہ سمع ایں بندہ رسیدہ بود کہ کشمیر خطہ ایست بے سہیم و بے عدیل بر روئے زمین۔ اگرت در تابستاں ایں حقیقت کبریٰ از مکامن قوت بمواطن فعل بر حسب دلخواہ بظہور نمودہ کہ اشجار ثمردار قطار اندر قطار، مردمان باربردار، زنان مہ جبیں صد رشک عنادل چمن و گلزار مصروف کار، جبال مرتفعہ و متصاعدہ و طغیان آبہائے طوفانی انہار برای العین مشاہدہ نمودم و خوشوقت شدم۔

اگر قدرت حق را تماشا خواہی کرد و روح مردہ را مجدداً احیا خواہی نمود بیا یک ساعت سیر کشمیر کن و دل را شاد و از مسرّت آباد گرداں ؎

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں
عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت نہاں

ما چہار نفر روز سعد اندوز بکالسکۂ بخار سوار شدہ عازم

کشمیر جنّت نظیر شدیم - تا راولپنڈی بہ امنیّت تمام مسافت نمودیم
بعد آں ہیچ راہ آہن نیست و موترہا و لاریہا بکار برند - از
پنڈی تا کوہ مری سیزدہ فرسنگ است و راہ ہمچو زلف محبوباں
پُرپیچ و ہرعولہ دار است ہرکہ تجربہ سابقہ ہمچنیں سفر نداشتہ
باشد سرش خیلے چرخ زند و اگر ممتلی و پُر معدہ باشد قے کند
و حالتش دگرگوں مے شود و اصلا منتظی نمے شود - لہذا حموضات
پیش خود نگاہداشتن از واجبات سفر است و باید کہ ماسوائے
چاء ہیچ چیز نخورد - و خلو معدہ مفید ترین مداوات است -
اگر ہیچ نشود از کثرت سرگردانی وغثیاں ضرور لاحق شود -

راہے کہ بجانب کشمیر می رود در خوبی نفاست و نظافت ،
لطفت و نزہت و صنعت و خضرت بے مثال است ہمیں وجہ
موجہ است کہ ناقدان زمانہ و صیرفیان نقود کمال در توصیف
کشمیر و نواحی و سواد آں رطب اللسان و عذب البیان شدہ اند
چنانچہ عرفی شیرازی مے گوید ؎

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر درآید گر مرغ کباب است کہ بابال و پر آید

گویند شاعرے را اتفاق سفر کشمیر دامنگیر شد - چوں در ناحیہ
پیر پنجال رسید رخت اقامت بگسترد و آنجا را مبیت خود گردانید
آں خطۂ زمہریر آں کوتاہ بیں را ہمہ شب بر مضجع خود بغلطانید
و یک ثانیہ ترفیہ خاطر عاطرش نداد - بامداداں برخاست - و

بسیار برہم شد و زبان طعن بکشادہ گفت ؎

نہ برف است اینکہ بارد بر سر پیر فلک تف میکند بر روئے کشمیر

القصّہ بمقولۂ گوش خر دندان خر شد

اگر موٹر ہمہ روز رواں باشد پیش از بیست و چہار ساعات در سری نگر کہ مستقر گرمائی است خواہد رسید لاکن لاریہا در رسیدن سری نگر سالم دو روز گیرد و بسیار تکاسل و خستگی را موجب باشد۔ در راہ گمرک خانہائے دولتی قائم کردہ اند کہ خیلے خوب و وسیع و مزین باشد۔ اوّل مرتبہ البیست کہ بہ کالسکۂ بخار و لاری چنیں طویل مسافت طے کردم۔ بسیار خوب و راحت بود۔ لاری ساعتے پنج فرسخ راہ مے پوئید۔ تندی حرکت لاریہا بطورے بود کہ کلاغ وقتیکہ در پرواز مے بود لاریہا در برابر او رسیدہ ازو مے گذشت و کلاغ پس مے ماند ایں عجب تماشائے دل خوش کن مے بود کہ بصارت را مسرور و بصیرت را پُر نور مے کرد۔

در ہر بست و پنج میل یک قراول خانہ بجہت حفظ راہ و بعد ہر چند فرسنگ آرام گاہے ساختہ اند کہ محل استادن لاریہا است۔ آنجا مردمان سوارہ پائین آمدہ آب می نوشند و قدرے تفرّج مے کنند۔ نیز صاحبان لاریہا آنہا را آنجا چرب مے کنند و آب مے نوشانند۔ آبہائے عیون و آبشارہا چابیدہ ہیچو

برف زده و شفاف مثل بلور باشد۔ جان و روح را فرحت و تازگی و جسم خاکی را بالیدگی بخشند۔ در راه نشیب و فراز بافراط است۔ گہے قرب چرخ نیلوفری حاصل شود و گاہ در قلب و ناف زمین مقیم باشیم۔

بہ ہزار رنج و تعب راہ کہ با عیش و طرب مخلوط بود بہ منزل رسیدیم و شکر خدا بجا آوردیم۔ صدق و صحت ایں شعر سعدی معلوم گشت ؎

بے کرب و رنج گنج میسر نمیشود   مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

در سرینگر رفتہ زورقے بکرایہ گرفتیم و تا سیزدہ روز بر روئے آب ماندیم۔ ہنگام مراجعت سیر کارخانہ پنبہ ریسی و پیپر ماشی کردیم مردمان کشمیر با وصف چرکیں بودن و شوخگن لباسی دریں مصنوعات خیلے چابکدست ہستند زنان کشمیری کہ در حق شاں کسے ؎

زن کشمیر در کشمیر بے شوہر نمے ماند
اگر ماند شبے ماند شبے دیگر نمے ماند

گفتہ تقبیح و تفضیح ایشاں کردہ است و نشان خبث باطن خود دادہ است از مردمان خویش دریں صنف عقب نیستند بر دستگاہ بدل و جاں کار مے کنند و از ایشاں کم کمی ارزند۔

روزے بباغ وحش رفتیم۔ انواع طیورے و حیواناتے کہ در کتابے نوشتہ اند مزید آنجا بہم مے رسد۔ از ہجوم مردمان تماشاچی

ممکن نبود که کسے آنجا تا بدیر تماشا بکند۔ شہر ابالدار، میموںہائے مختلف اللون، انواع طوطیہا و طاؤسہا و اقسام مرغہائے شوخ و شنگ منقش بودند۔ علاوہ اینہا در کشمیر مقامات سرد سیر و سبز کن ہم ہست مثلاً گاہندر بل، گاگری بل، حضرت بل، اچھا بل وغیرہم۔ سیاہ آبے کہ آنرا ڈل گویند قطعہ ایست آب سطح کہ چند فرسنگ پہنائی دارد۔ مردمان ممالک دور و دراز برائے دیدن ڈل و آرامش دل آنجا مے آیند و کشتیہا و دخانیہا گرفتہ روزگار فرصتی بسر برند۔

بر رخ انور کشمیر اصحاب کشامرہ داغ نہ اند زیراکہ با ایں قدر آب مصفا، ہوائے تر و تازہ اثمار شیریں و تفرجگاہ ہائے دلنشیں ایشاں ملوث بہ چرک و گندگی باشند۔ در اعمار خود اغلب سہ بار جسم را شست و شو کنند۔ اولاً بوقت ولادت ثانیاً بوقت عروسی و ثالثاً ہنگام مرگ و جنازہ۔ چوں ایشاں جامۂ بر تن کشند باز خود از تن جدا نمے کنند مگر غسال ایں فرض را انجام دہد۔

زنان کشمیری بغایت خوشگل باشند لاکن از حسن و دلاویزی محض بیخبر اند۔ جامۂ گندہ زیب تن می کنند و بدگلی می نمایند بایدکہ از وجود نامسعود کشمیریاں کشمیر راکہ رشک فردوس بریں است ـہ

اگر فردوس بر روئے زمین است همین است و همین است و همین است

پاک نکنند که همیں یک عیب است و بس۔

کشمیریاں بسیار دروغ باف هستند در داد و ستند لاف زنی و دروغ فروشی وغیره شان است۔ پیر پرست اند و پرستش قبور هم کنند۔ حضرت بل مقامیست در کشمیر که آنجا موئے مبارک آنحضرت صلعم مدفون است۔ مردمان ضعیف الاعتقاد روز آدینه آنجا در صورت ازدحام می آیند و شرفه و کنگرهٔ قبر را گرفته بآواز بلند الحاح و زاری می کنند نظارهٔ آں عبرت گرفتنی است۔ ع برین عقل و دانش بباید گریست

شاعرے در مدح و وصف نگاری این خطهٔ دلپذیر قصیدهٔ غرّا ترقیم نموده است۔ برائے ضیافت طبع طلاب درج ذیل است ؎

مثلش نشاں نداده کسانیکه دیده اند

ملک جهاں و عرصهٔ دوران روزگار

چشم زمان و عین فلک مثل او ندید

باغ بهشت گشت به پهلوش شرمسار

صد بار آسمان بگرد زمین بگشت

تا همچو کاشمیر یکے باغ پر بهار

آرد بروئے ارض میسّر نشد و لیک

پس مضطرب شده ست و شب و روز بیقرار

سیارگان گنبد نیلوفری که اند
یک انعکاس گلشن کشمیر پرُ بهار
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوه گر
تا طالب بهشت نه ماند در انتظار
وادی کاشمیر بود خال روئے دهر
هم غازهٔ جمال رخ دشت و کوهسار
کشمیریاں به حسن صبیح و به دلبری
گوئے سبق ربوده ز خوبان هر دیار
آں زلف و خال و عارض سیمیں که پیش او
حور و پری مدام خجل هست و شرمسار
تسنیم و سلسبیل خجالت همے کشد
زاں چشمه هائے آب مصفّا و آبشار
مهتاب هست یک گل شبوئے آں چمن
خورشید زرد آلوئے آں باغ پرُ بهار
و ایں شعر آخریں که بهترین همه است کشمیر را بر تمامی
جهان مرجح قرار داده است و هو هذا ؎
کے آفرید خطهٔ چوں ملک کاشمیر
دست قضا و قدرت خلّاق کردگار
در کشمیر (سرینگر) چهار باغات قابل نظّاره است باغ نسیم

باغ نشاط، شالامار باغ، چشمهٔ شاهی۔ سیاحان جهان و
مساحان دوران آنجاها ورود کرده مسرّت فراوان و نشاط
بے اندازه حاصل کنند۔ نورالدین جهانگیر و نورجهان از باغات
ثلاثه حظّ مفرط اندوختند و زندگی خویش را بعیش و کیف
بسر بردند۔ چنانچه کسے بریں نمط گفته است ؎

صبح در باغ نسیم و شام در باغ نشاط
شالامار و لاله زار و سیر کشمیر است و بس

حضرت سعدی

سنہ ۱۱۸۴ء تا سنہ ۱۲۹۱ء

طرزِ کلام و حالات زندگی شیخ سعدی بہ نسبت دیگر شعرائے فارسی بعد المشرقین دارد۔ شیخ عالم با عمل بود۔ چیزے نہ گفت کہ نکرد و نکرد کہ نہ گفت۔ کلامش سلیس، عام فہم و پسند قلوب عوام است۔ بنا بریں در محافل و مجالس مطبوع خواطر شدہ است۔ اشعار و حکایات منثورش از محاسن اسلام و تعلیمات مالاکلام محشو است۔ شیخ بہ لباس نصائح ترغیب خوش معاملگی، خیرات، مہمانداری، خدا خوفی، پابندی اصول حقۂ اسلامیہ، ایمانت و تدیّن دادہ است۔ ہیچ مبلغ اینچنیں کار مہم انجام ندادہ۔

او عارف گوشہ نشیں و زاہد عزلت گزیں نبود۔ و کسے را مشورت ترک عالم نہ داد۔ شیخ در سنہ ۱۱۸۴ میلادی در خاک پاک شیراز کہ عجب خطّہ مردم زا است در عہد اتابک سعد بن زنگی از کتم عدم بمنصۂ شہود ضو افگن شد۔ و چوں بہ سن بلوغت رسید در کلیہ نظامیہ بغداد بہ معونت

وظیفہ و ادرار شاہ موصوف تحصیل علم می کرد چنانکہ خود مقر است ؎

مرا در نظامیہ ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود

شیخ بر مناسبت نام اتابک سعد بن زنگی خود را سعدی تخلّص کرد۔ چوں معقول نامعقول بر شہر شیراز تاختند شیخ در بغداد رخت اقامت افگندہ بود۔ بعد تکمیل تعلیم و فراغت تحصیل شیخ سیاحت ممالک ایران و توران، چین و ہندوستان عرب، شمالی افریقہ و فلسطین و ترکستان کردن گرفت۔ در فاتحہ بوستاں خود معترف است ؎

در اقصائے عالم بہ گشتم بسے بسر بردم ایّام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

شیخ در اثنائے مسافت در حروب صلیبیہ در طرابلس تاچند سال در اسارت بکار گل سازی گذرانید ازانجا بتوسل مخلص اخلاص اندیش مخلصی جست۔ رہانندہ او را دخترک داد۔ لاکن ایں زنا شوئیٔ مساعد نہ برآمد۔ قضیّۂ نامرضیّۂ ایں عروسی در کتاب خویش افصاح ایں ے کند۔

شیخ مکرّراً بعزم سیاحت از خانہ خروج کرد چوں سفرش اختتام پذیرفت او صوب صواب بجانب شیراز راجح کرد۔ دید کہ فتنۂ ایلخانی فرو نشستہ بود۔ شیخ بدلجمعی حالات اسفار

بزبان شیریں بہ اداے دلنشیں قلمبند کردہ خراج تحسین از عالمیاں وصول کرد۔
تراجم گلستان و بوستان شیخ در السنۂ عالم یافتہ می شود۔ ازیں تخمین می تواں کرد کہ ہر دو کتب چہ قدر مقبول و موقر است۔ ایں ہر دو علی الخصوص اوّل الذکر گوہرے بہا است و در نصائح و حکم لاثانی است۔ شیخ در کوزہ دریائے ذخار را گنجانیدہ است۔ علاوہ ازیں شیخ را غزلیات، قصائد و نظمہا ہم لاتعداد است۔ در غزل او را استاد مسلم الثبوت رانند و بعضے او را پیغمبر گفتہ اند۔ رباعی مذکور بریں معنی دالست ؎

در شعر سہ تن پیمبرانند ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را فردوسی و انوری و سعدی

شیخ ہم قصائد غرا دارد در اوصاف ممدوحین خود لیکن قصائد او از رنگ و بوی ابتذال مبرا است او کسے را توصیف ناروا نکردہ است بل زبان یاوہ گوئی و ہرزہ سرائی را ہم نکشودہ است۔ در اکثر و بیشتر قصائد ابواب نصائح و مواعظ مفتوح کردہ است و لے محابانہ و بلا خوف و ہراس نصیحت و حکمت می کند۔ بسا اوقات عم ممدوح مے شود۔ چنانچہ در قصیدہ کہ در مدح انکیانو گفت۔ چنیں گفت ؎

چنیں پندار پدر نشنیدہ باشی . . . . . عم

به چنیں بے باکی و تہوّر کسے سلاطین مطلق العنان را موعظت نکرد که او می کرد۔ سخن اینست که او کور باطن نبود۔ چشم‌هائے بصیرت هم داشت۔ علی الرغم علمائے سو او صالح و پرہیزگار، نکو سیرو نکو شعار، راست باز و خوش کردار بود۔ سلاطین دول از اعماق دل او را بہمہ وجوہ بہتر و مہتر می پنداشتند و از کلمات او سرمو انحراف نمی ورزیدند۔

ایں عجب است که چندانکه او مشہور است ہمیں قدر اسمش نامعلوم است۔ چنانچه اسم شیخ و مدت عمرش ہر دو مایه الاختراع است۔ کسے او را مصلح الدین سعدی شیرازی موسوم کرده است و کسے او را شرف الدین نامیده و مصلح الدین لقبش مقرر کرده است۔ بقول جماہیر او یکصد و بیست سال زنده ماند۔ لیکن دریں هم خلاف است از کتب او ہیچ صراحت نمی شود۔ شیخ در اوائل عمر پدر مرده گشت، چنانکه از کلام اعجاز التیام او مستنبط می شود که پدرش در طفولیت او را داغ مفارقت داده عزم سفر آخرت کرد۔ شیخ می گوید ؎

مرا باشد از درد طفلاں خبر که در طفلی از سر برفتم پدر

مذہب شیخ هم مسئله اختلافی است۔ اہل تسنن او را متبع سنت والجماعت که مذہب ائمه اربعه است گمان می برند۔ لاکن اہل تشیع او را شیعی غالی گویند و حق بجانب

ہر دو نیست۔ زیراکہ ایں چنیں مرداں لامذہب نے بل بے قید مذہب باشند کہ ہر دلعزیز شوند چراکہ اختصاص مذہب خاص موزیل صیت باشد۔ ایشاں ہرجائی باشند و بر طریق خذما صفا دع ماکدر گامزن شوند۔

شیخ صوفی منش، و فقر دوست بود۔ از صحبت امراء نفور و علمائے گندم نما جو فروش دور می بود در سن صد و نود و یک ہجری لاولد وفات کرد۔ کسے تاریخ فوتش دریں اشعار گوہر بار ترقیم نمودہ است ؎

دُرِ بحرِ معارف شیخ سعدی — کہ در دریائے معنی بود غوّاص
مہ شوال روز جمعہ روحش — بداں درگاہ رفت از روئے اخلاص
یکے پرسید سال فوت گفتم
ز خاصاں بود ازاں تاریخ شد خاص

زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز

ذات بیچون و بے چگوں را حمدیست کہ نہ پایاں دارد نہ
آغاز۔ و ہمچنیں فخر موجودات را کدام است کہ ثنائے او
کماحقہٗ گوید۔ ازینجا است کہ سعدی عجز نفس الامری را از
جانب ہمہ کس بدیں شعر ادا می کند و چہ خوش می گوید ؎
چہ وصفت کند سعدی ناتمام علیک الصّلوٰۃ اے نبی والسّلام
و نبی کونین (صلعم) از میان ہر کہ و مہ ازینجہت ایں شرف
مطلق یافتہ اند کہ با زمانہ نساختہ بل زمانہ را بقوت قاہرہ
عدالت خود تابع و مقتفی اثر ساختہ اند۔ چنانکہ خدائے قدوس
آں فیض گنجور اولی الابصار را بمنشور احسان خود
نواختہ می گوید۔ ما اٰتاکم الرسول فخذوہ و ما نہاکم
عنہُ فانتہوا۔ و نبی را ہم مامور کرد۔ فبہداہم اقتدہ
ھذا۔ و نیز می گوید۔ قل ان کنتم تحبّون اللہ فاتبعونی
یحببکم اللہ۔ و ہر آں کس کہ احوال زمانۂ طلوع ایں نور
ہدایت تصفح و تتبع نماید ایں دعویٰ بصدق مقروں خواہد یافت
کہ مدّعیان تہذیب آں زماں چساں در افراط و تفریط بودند

و غلبۂ حمیت جاہلیت بر بیناں چہ مستولی بود۔ خواہ فارس آں عصر بود یا روم۔ ہند بود یا یونان ہمہ چو تہی مغزاں بہ جہل مرکب محاط گشتہ نعرۂ انا و لا غیری زدہ و ایں مثل صادق بود۔ ع کس نگوید کہ دوغ من ترش است

چوں ظہور شعشعہ نور داعی اسلام شد کہ در حق وے کسے چہ خوش گفتہ است۔ افلت شموس الدولین وشمسنا ہمہ ظلمتہائے انفسی و آفاقی را انعدام شد۔ و دریں اظلام متراکمہ مشعل ہدایت افروختند۔ بجز ذات بے ہمتائے وے کسے را یارا نبود و رواست کہ بگویم کہ خدا خواست کہ رہنمائے عالم گردد۔ حضرت موسیٰ علیہ السّلام کہ ہم از اولوالعزمان اند۔ نیز آرزوئے اتباع وے نمودہ است چنانکہ کسے بزبان فارسی گفتہ است

چوں بشانش نگاہ موسیٰ کرد شدن از امتش تمنا کرد

پس ہر کس کہ طرز و طور انیق حضور والا صفات را بہ کمال تحقیق بیند باز نماند کہ بگوید کہ مثل سائر اعنی کہ اگر زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز۔ یکے از اغلوطات است۔ کہ در پست فطرتاں و تیرہ باطناں شائع و ذائع گشتہ است و عوام کالانعام او را از قبیل الہام انگاشتہ عروۃ الوثقیٰ خود می پندارند و پایہ استقلال را ہموارہ در پس و پیس دارند

که پیشروِیکے سرسیّد است و رہنمائے دیگرے مولانا قاسم المخیرات و العلوم - چہ راہنمائے اوّلین مثل سامرّ را مدّ نظرخود نمود ہرآں کوشاں بنحوای حال این مقال و گویاں بزبان حال و قال بود کہ اگر زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز - و ثانی کہ لاثانیٔ عصرخود بود برغم اوّل نجات جستہ ابو الوقت گشت و نمود ہرچہ نمود وچوں کل شی یرجع الی اصلہ حق است علیگیاں از نتائج خسر الدّنیا و الآخرہ الاقلیل منہم دریں عصر واقف گشتہ اکنوں سخت نالاں شدہ مے گویند لو کانوا یعلمون الغیب مالبثوا فی العذاب المہین و یقین کہ اگر مقدم ایشاں دریں زمانہ حالت جاریہ بدیدے بالضرور طرح دیگر انداختے زیراکہ دیدہ می شود کہ ہریک از علیگیاں "لو ولکنی" را ملاحظہ نمودہ ازیں سو راندہ و ازآں سو درماندہ دست تاسف می مالد و می سراید - یا لیتنی مت قبل ھذا و کنت نسیا منسیا - فقط - وخیر الکلام ما قلّ و دلّ واللہ یھدی من یشاء الی صراط مستقیم

روضہ تاج محل

ع گاہے گاہے باز خواں ایں قصۂ پارینہ را
تازہ خواہی داشتن گر داغہائے سینہ را

اگر کارواں گذرد آثار کاروانیاں پس ماند۔ اگر آثار قدیمہ کہ مشتمل بر ظروف شکستہ و اوانی ریختہ و آلات و ادوات زنگ خوردہ است در تہذیب و تمدن و معاشرت قوم قدیم در دلالت ترتیب تاریخی مہر است حسن و لطافت و نفاست و ظرافت و استحکام و نظارۂ روح پرور روضۂ تاج محل ایں منصب را بدرجۂ اولیٰ تکمیل می دہد۔

ملکہ ممتاز محل یا مہر النساء کہ دختر آصف خاں و فرزند دلبند برادر نور جہاں و رفیقۂ حیات شاہجہان بود۔ در اصل نام او ارجمند بانو بود۔ چوں بحبل نکاح شاہجہان در آمد۔ بنام ممتاز محل مخاطب و ممتاز شد بادشاہ در مہر مہر النساء

دل باختہ بود۔ ممتاز محل کثیر الاولاد بود۔ او چہاردہ اطفال زائید
چوں نوبۂ چہاردہم رسید در دردِ زہ مبتلا شدہ جاں بحق سپرد
در آندم عمرش سی و نہ سال بود و در ماہ جون سنہ ۱۶۳۱ء راہگرائے
عالم بقا شد۔ ہنگام نزع شوہرش را پیش خود خواندہ وصیت
نمود کہ زن دیگر نہ گیرد و مقبرہ اش چناں دلفریب و حسین
تعمیر گردد کہ بے سہیم و بے عدیل باشد۔ شاہجہان عرض او را
مقرونِ باجابت کرد و در شہر آگرہ برلب رود جمن مقبرہ اش
تعمیر کرد کہ یادگار زمانہ است بل یگانہ۔ ہر روز بست ہزار
معمار مصروف عمل می بودند۔ میر تعمیر در سنہ ۱۶۳۶ء اطلاع تکمیل
بحضرت شاہ گذرانید۔ نامش تاج محل مشہور گشت۔ تاج محل
در بیست و دو سال بہ صرف سی کرور پول سفید تیار شد
ایں یکے از عجائبات عالم است۔ مردماں از ممالک دور دست
بدیدن او آیند۔

شاہجہان در صفوف سلاطین سلف در بارۂ عمارات رفیع الشان
حیثیت امتیازی دارد۔ نقشۂ ایں بے مثل عمارت پیداوار
دماغش بود و وسائل شاہجہانی او را لبیک گفت۔ باغے کہ
گرداگرد روضہ نشاندہ شدہ بود در آں وقتہا بطرز ابتنائی منتخب
روزگار شمردہ بود۔ در آں انواع فواکہ و گلہائے نایاب بود۔
بر لب جوہا اشجار قطار اندر قطار ہمچو خدام مؤدب دورویہ

کمر بستہ استادہ بود و متصل ہر سروے فوارۂ بازی می کرد از نظارۂ آں ہمہ نگاہ سیر از دید سیر نمی شد۔ گوئی کہ قدرت ہمہ دولت خویش را برائے نمائش وقف کردہ بود۔

عمارت اصلیہ بر چبوترۂ سنگ سرخ استادہ است۔ طولش ۹۷۰ فیٹ و عرضش ۳۶۵ فیٹ است۔ در عین وسط او چبوترۂ دیگر نصب کردہ اند کہ ارتفاع او ۲۰ فیٹ است در سمت جنوب آں دو زینہ ہائے مرمریں کہ ہر یک بست و یک پایہ دارد رو در رو استادہ است۔ مینار روضہ از صحن باغ تا فرناس قبہ $\frac{1}{4}$ ۱۶۲ فیٹ بلند است ایں در وضع و ہیئتش بہترین و نفیس ترین است در ہندوستان۔ فرناس قبۂ وسطانی از سطح چمن $\frac{1}{2}$ ۲۴۳ فیٹ بلند تر است یعنی قطب مینار ازیں پست تر است۔

عمارت مقبرہ مثمن است۔ و در مقابل درۂ بزرگ بر پہلو و ناصیہ سورۂ یٰسین بخط جلی کندہ است۔ در اطاق درمیانی احاطۂ مثمن از سنگ مرمر کہ آں را خطیرۂ مشبک نامند خیلے خوش قطع و نفیس تعمیر کردہ اند مرمر درہ ہا بسیار بیش قیمت و اعلیٰ است چوں از قرب دیدہ شود ذرات طلائی در خمیر آں مرئی شود۔ جداول لطیف و باریک بر پیشانیہا عجب منظر دلفریب پیدا کردہ است۔ شاہجہان برائے مقبرۂ

ممتاز محل چادرے بصرف مبلغات خطیر تیار کردہ بود لاکن او در ۱۷۱۸ء در تصرف حسین علی خاں آمد۔

پیداوار سی دیهات دارالسلطنت برائے اصراف و اخراجات روضۂ تاج محل وقف کردہ بود۔ قریباً یک لک پول سفید از اینها و همیں قدر از بازارها، دکاکین و رباطها حاصل می شد لاکن از دست انقلاب دهر همه نظام درهم برهم شده است۔

لطف سیر روضه تاج محل در شب ماهتاب است۔ و در گنبد از صدائے بازگشت عالم دلکش پیدا می شود ۔ امانت شیرازی در تحریر کتبه ها اسلوبے مرعی داشته است که جمله حروف از بلندی کم و بیش مساوی القامت نظر می آید۔

از سه صد سال عمارت روضه از برق مزین شده است در رائے اهل فن فرناس و ماه از چنیں معدنیات مرکب شده است که از مجموعی ترکیب آنها قوت جاذبه پیدا شده است۔ که اثر برق را جذب کرده مزیل می شود۔

لارد کرزن در ۱۹۰۹ء بنفس نفیس آنجا رفت و اعتراف عجز و انکسار نمود و اظهار جذبات بدیں الفاظ کرد۔ "در نظر من ایں روضه تجلّی جمال لازوال است" و قندیلے از راه عقیدتمندی تهدیه نمود که تا هنوز آنجا نصب است۔

سینما

(۱) سینما چہ چیز است (۲) ابتداء
(۳) بنائے اصول سینما (۴) موجد
(۵) عمل (۶) تیاری فلم
(۷) کارگذاری ایکٹراں (۸) فوائد

سینما آں مجموعۂ تصاویر است کہ بتوسط لینز (شیشہائے محدب) بہ انعکاس روشنی تیز مکبر کردہ وا نمایند و تصاویر متحرک در کارہا اشتغال دارند۔

عکاسی و اصول آں کوزہ گرے پسر داشت کہ نامش سرطاس ویجوڈ بود۔ اولیں فخر عکاسی نصیب سرطاس شد کہ تصاویر اشیائے چہار گوشہ را بر قرطاس سلور نائٹریٹ حاصل کردن گرفت لیکن بباعث خامی دیرپا و پائدار نماند۔ پس بعد از مساعی پیاپے و تجارب پے درپے ایں امر را بپایہ ثبوت و تحقیق رسانید کہ ایں نقش را چہ طور رنگ مداومت دادہ می شود۔ بالآخر در ۱۸۳۹ء ڈگورے نامی سائنس دان ایں نقش را بصورت استقلال پیش عوام

مظاہرہ کرد۔

بنائے اصول سینما چوں نیپس و ڈوگرے در تجربہا مشغول بودند دیگر مردماں بہ بازیچۂ طبع آزمائی می کردند کہ در عرف عام از نام ٹروپ یعنی "دور حیات" یاد کردہ می شود این دائرۂ مخروطی شکل بود کہ اندرونش سلسلۂ تصاویر کوچک گذاشتہ بودند۔ اگر بینندہ نگاہ خویش بر یک تصویر می انداخت و ہم دائرہ را در حرکت می آورد در نگاہش تصویر متحرک نظرے آمد بر ہمیں اصول سینما در معرض وجود آمد۔

موجد سینما در عالم ایجاد فخر سینما نصیب شخص واحد نیست اولین ہمہ سینما ٹوسکوپ یعنی سیربین و آلات دیگر تیار کردند لومیئر، پال و جنکیز در ۱۸۹۴ء جہد اکید بکار بردند۔ بعد ہم ایڈیسن تجربات کرد و ترمیم و تنسیخ مناسبہ کرد و سینیمٹو گراف در میدان ایجاد پیش کرد۔

فلم عبارت از سلسلۂ تصاویر است کہ در سلنڈر مدور قائم کردہ شود۔ بذریعہ دائرہ بسرعت چلانیدہ شود و در عقب آں روشنی تیز می اندازند۔ ازآں رو تصویر بزرگ شدہ بر پلیٹ یا چادر منعکس می شود۔ دریں ایام سینما چنیں قدر ترقی یاب شدہ است کہ رقص و سرود، مکالمات و خطبات ہم دیدہ و شنیدہ آید۔

کیلی فورنیا در ینگی دنیا شهریست که درو مرقع ہا تیار کنند۔ زیراکہ این جا کمپانی مرقع ساز را مناظر قدرت، آفتاب علی التواتر، فضائے مصفا، کوہ و دریا، صحرا و جنگل وغیرہ مہیّا و میسّر است ہر کمپانی مرقع ساز قریۂ کوچک است کہ درو صد ہا نجار، مصوّر، کاریگر و صناع با قاعدہ ملازمت می کنند۔

در تیاری یک حصۂ حکایت ہمہ تمام و کمال نقالی کنند کہ بیننده ہیچ نقص نمی بیند۔ آں کار بسیار حیرت انگیز می نماید۔ چوں کسے از بالا بغتةً خود را پائیں می اندازد دراصل این طور کار ہا بہ استظہار اطناب انجامد و رسنہا بہ نظر نمی آید۔

ہمچنیں بالائے دیوارے رفتن کار حیرت افزاست۔ بعدد طیارگاں سیّارگان آسمان را در تصرّف آوردن ہم خالی از استعجاب نیست۔

کار اداکار بعض اوقات اداکار بہ صعوبات دو چار شوند۔ مثلاً در تہ یم غواصی کردن۔ در طیارگاں طیر نمودن۔ بر قلہ ہائے کوہ برآمدن، در معرکہ اقتحام نمودن۔

فوائد تصاویر متحرک و متکلم اہل صنعت و حرفت را ذریعہ ایست عظیم برائے اشتہار دادن صنائع و حرف۔ در مدارس و مکاتب برائے ازدیاد اشتیاق علم استعمال کنند۔ جراح ازیں

مختلف و نازک اعمال جراحی باز نماید۔ دکتور و اہل سائنس از وساطت اشعه عکس ریز تصاویر عمل انہضام و حرکت قلب می گیرند۔ علاوہ بریں ہمه ایں ذریعه تفریح و تلاش است ۔ آں وقت قریب است که گراموفون بے کار شود۔ زیراکه اندریں محض نغمه و سرود است و در سینما علاوۂ غنا غذائے روح، چشم و دل است و ہمه ازیں تر و تازه می شود۔

ایران جدید

در عهد احمد شاه سابق شاه ایران احساسات و مشاعر ایرانیان بتمامها مرده شده بود لاکن از اورنگ نشینی و تاج پوشی رضا شاه پهلوی نشاة ثانیه را آغاز شد و روح تازه در جسد مردهٔ ایرانیان روان شد۔ عند الوقت تیقظ و بیداری به نصف النهار ترقی شده است امروز سلسلهٔ غیر متناهی اصلاحات بجوش و هیجان پر کیف دارد۔ دولت ایران نخستین بوضع و قطع و تراش خراش البسه ملتفت شده بود زیراکه اهل ایران متعود لباس چست نبودند لاکن درین ایام فرخنده فرجام لباس مغربی و کلاه پهلوی در بر کنند۔ عمامه برائے سر و فرق علمائے کرام مختص است۔ علمائے دین قیم طبقهٔ الیست که سنند از مهاریر و سجل دولتی باشد۔ مردمان مولویت نما معمم و مکلا را هیچ وقعت و توقیر نماند۔ اینجا گاہے سوال مذهب نمی خیزد۔ همواره قومیت و ملیت مد نظر است۔

خواتین ایران هم مغربیت زده شده اند و درین خصوص با مردان خویش دوش بدوش می روند۔ تعلیم نسوان در

افواه عوام است۔ شاعرات هم بر منصهٔ شهود جلوه می دهند۔
در دوایر شهری تعلیم را لازمی قرار داده اند۔ برائے تحصیل صنایع و اهل حرفت جا بجا مکاتیب شبانه وا کرده اند طفلان را کتب از بر نمی کنانند بلکه مشاهدات را بکار برند و امیال متعلمین و طلاب را نگهدارند۔ این طریق تعلیم خیلی پر منفعت شده است۔ در مکاتیب شبانه مزدوران و صنعت گران بلا امتیاز سن و سال تحصیل می نمایند۔ تمام تر توجه مردمان سوئے "وطن" و صنعت و حرفت و مصنوعات ملی مبذول مے کنند۔ حکومت ایران در آمد غیر ملکی اشیاء را سخت ممنوع و خلاف قانون اعلان کرده است۔ و برائے انسداد کلی محصول گران عاید کرده است تا آنکه از هراس گرانی داد و ستد و استعمال اینچنین اشیاء را ترک کنند۔ پارچهات ابریشمی و آرائشی و نمائشی را سخت قدغن است۔ بر چاء، شکر و نوتون غیر معمولی محصول ایراد کرده اند چراکه اهل ایران باین اشیاء بسیار راغب و خوگر اند۔ سگار ملکی در ترویج و شیوع است و مطلق باموال بیرونجات احتیاج نمی افتد هم چنین برائے دیگر اشیاء و مایحتاج سعی پیهم در عمل است۔ که آنها وطنی و ملی شود۔
صیغه هائے تلغراف و مراسلت رو به ترقی است۔ در

شهرهای بزرگ که آنها را سواد اعظم می توان گفت مراسلت فضائی مستقلاً قائم شده است۔ سلسله جواسیس و منهیان بسیار منظم و مرتب کرده اند۔ علاوه برین شاگردان امنیه و نظمیه از فرائض و اشغال غافل نیستند۔

از روئے منشور سلطانی بر هر روستائی و شهری که عمرش بین بیست سال و سی سال باشد تا عرض دو سال یک شاهی برائے "اجباری" یا "نظام وظیفه" مقرر است۔ تعلیم عسکری بر هر فرد بشر بلا تفریق امارت و افلاس فرض است کسی را ازین مفر نیست۔ علاوه خورش و طعام و ملبوسات ضروریه سپاهی برائے خرج هم داده می شود که ضروریات را مکتفی باشد۔ هنگام شمول اجباری قبل و قال و بیت و لعل می ورزند۔ قبل داخله اجباری تحقیقات کامل می کنند۔ اگر کسے کفیل خانواده بزرگ یا عذرش مبنی علی المعقولیت باشد او را از ماموریت استعفاء دهند لاکن کامل الوجود قبل ازیں که بدون وجه متواری شود یا راه فرار و گریز پے برد نظامیه او را تجسس نموده قرار واقعی گوشمالی کنند۔ در سالے دو مرتبه انتخاب اجباری وقوع پذیر شود۔ بعد تربیت دو ساله همه قیود سلطانی مرتفع شود۔ لاکن هنگام ضرورت در خدمت موطن عزیز سرفروشی کردن از لوازمات است بالفاظ دیگر از جهد اکید رضا شاه پهلوی

همه ملت ایرانیه را در عسکرے منشکل می کنند ابنست قرائن حیات و عمات برائے قومے کہ چندیں سال قبل ازیں بر صفحه روزگار ہیچ اثرے از قومیت و وحدت فکری نداشت۔

در ایران ہرکس نوعے از قبیل بلیت (Passport) دارد۔ ہر وقت و ہر آن ازو جدا نمی شود آں را در اصطلاح ایرانی سجل احوال گویند۔ درو اسم و رسم، مولد و مسکن، نام والدین و کوائف عمومی گیرندہ مندرج باشد۔ حالات قبیلہ اش، مشاغل زندگی، ازواج، طلاق و خلع، پیدائش اولاد و مرگ شاں وغیرہ وغیرہ ہم بالاجمال مذکور باشد۔ بعد انقضائے سالے واقعات جدید و دستخط برو ثبت کردہ شود۔ ایں سجل احوال نزد ملکیاں و غیر ملکیاں بودن اشد ضروری است۔ زناں ہم از داشتن ایں مستثنا نیستند۔ در سفر و حضر ملازمین پولیس جابجا تفحص سجل احوال ببینند۔

ہمچنیں ایرانیاں لقبے پیش اسامی خود ایزاد کنند۔ ایں اشد اہم است۔ ایں لقب مثل تخلص شعرا بسیار مختصر باشد مثلاً نورانی، اسودی، خلیلی، راغبی، محسنی، حسنی، غفاری وغیرہ اسم و ایں لقب تخلص نما توامان است۔ خواتین ہم دریں وصف متبع مردان اند مثلاً ماہ رخ، شاہ رخ، پروین، مہیں وغیرہ۔

اینجا شمار متوسط الحال طبقه یوماً فیوماً در افزائش است هر که و مه کمترین و طویل ترین اسفار را بتوسط کالسکهٔ بخار و موتر طے کند۔ قاطر و اسپ در مصرف افراد قبائل بادیه نشین و حصه صعلوک الحال کس مپرس است۔ در شهرهائے کلان انتظام تلغراف، تلفون، لاسلکی وغیرهم خاطر خواه و تسلی بخش است۔ و کوشش و کاوش بدستور جاری ایست که در شهرهائے کوچک هم ازین فواید متمتع و منتفع گردد۔ انجمن هائے اصلاحیه هم همدوش تدابیر دولتی جاری است که در انجام دهی فرائض خود منهمک و مشغول است۔ در ایام گذشته انجمنے به یادگار فردوسی طوسی تاسیس یافت۔ نامش "انجمن آثار ملی" است۔ این انجمن بذریعه لاٹری رقوم خطیر فراهم آورده است عنقریب برائے "یادگار فردوسی" اقدام عملی خواهد کرد۔ مجسمهٔ مرغ هما هما که در نوال خود کتاب شاهنامهٔ فردوسی گرفته پرواز کنان به نظر می آید بر یادگار فردوسی نصب خواهند کرد۔

از دولت پهلوی هم صیغهٔ مامور شده است که عنبیر فارسی الفاظ از ادبیات فارسی اخراج کرده خالص و خالص فارسی لغات بطور نعم البدل شامل می کند۔ دست حک و اصلاح آں صیغه شاهنامه و امثالهم راهم نگذاشته است که از دستبرد و مداخلت مامون بود۔

یک دیگر محکمهٔ آثار قائم شده است که بازارهائے عتیق و مکانات کهنه را خرید کرده مسمار می کند و بازارها را کشاده و وسیع کرده بر انموذج مغرب منتقل می کند۔ بساتین بیش از پیش سرسبز و شاداب شده است۔

مناشیر و فرامین سلطانی قامع مراسم قبیحه شده است و مذهب تشیع را ضرب کاری داده است۔ اکثریت در ایام عاشوره ماتم شمشیرزنی و زنجیرزنی ممنوع شده است۔ البته نوحه خوانی و سوگ کردن جائز است۔

علاوه بریں قوانین و ضوابط در بارهٔ حقوق نسوان و ناموس ایشان منضبط کرده اند و خلاف ورزی و اهانت قوانین مستوجب سزائے صعب قرار داده اند۔

حضرت سری کرشن

قلب الہند کہ مراد از متھرا است مولد و مسکن حضرت سری کرشن بودہ۔ در مضافات متھرا رود جمن تا کروہا سیراب و شاداب و سرسبز می کند۔ در بالائی سمت رود مذکور اشجار نمال، لگل و کدم انبوہ در انبوہ دیدہ می شود۔ جا بجا عیون و انہار آب شیریں جاری است۔ و نقشہ جنات تجری من تحت الانہار خالدین فیہا پیش نظر مے آرد۔ ایں سرزمین آبشار و سبزہ زار است۔ ہر قطعہ اش مشحون از اشجار ثمردار و معدوم از بوتہ ہائے خاردار۔ مملو از یاسمن و گلاب و مرغزار خوشگوار۔

در نشیب متھرا بر لب جمن قریۂ گوکل نامی آبادان بود ایں آبادیٔ گلہ بانان بود و بغایت پر لطف بود ایں قوم گاؤ بانان از نوشت و خواند علم و فضل و فلسفہ و حکمت عاری بود۔ لاکن در اوصاف حمیدہ و خصائل پسندیدہ مثلاً سادہ مزاجی، دیانت داری و راستبازی، عفت و رافت بے نظیر بود۔ ہمہ کس زن و مرد و اطفال دریں خصوص ہمپایہ بودند

و از حقیقی مسرّت زندگی بہرہ ور بودند۔

راجۂ متھرا کنس نامی کہ دراں ایام بر تخت سلطنت متمکن بود بر قاطنان آں بلاد و دیار دست تعدی و تعسّف دراز کردہ بود۔ بسیار سنگدل و سفاک و سخت گیر بود۔ رعایا از جور و مظالم او سخت نالاں و بسوئے آسمان نگراں بود۔ پیش سطوت و جبروت شاہی او حائر و عاجز و حیراں بود۔ چوں طغیان و عصیان او از حد متجاوز شد از دست ضمیر طاعن ہموارہ پریشانی و تشتت می دید۔ اہل تنجیم پیشگوئی کردند کہ او روزے از دست یکے از فرزندان خواہرش کشتہ خواہد شد۔ خواہرش دیوکی و شوہرش واسدیو پارہ ہائے جگر را برو تصدق می کردند تا نوبت ہشت فرزند کہ آں کرشن بود رسید۔ ایشاں نخواستند کہ ہمچناں اولاد خویش را بہدر دہند چوں ایں بچہ از کتم عدم بوجود آمد ایشاں اورا بلحاظ نور دیدہ پیش نندجی کہ دراں نواحی بزرگ صاحبدل بود بردند و بہ بدل دختر نوزائیدہ او ایں را آنجا گذاشتند۔ و دخترش را ہمراہ آوردند۔ ایں معاملت در کتمان اختفا ماند و بر کسے بروز نہ شد۔

سری کرشن در گوکل مابین گاؤ چراں تربیت یافت۔ والدہ اش "جسودھا" و "نندجی" بکمال شفقت حراس او بودند۔

او را بنام کنهائی موسوم کردند و عوام او را سری کرشن نامیدند۔ از تعلیم و تربیت متحلی نشد چراکہ اینچنیں نقد در گوکل روائی نداشت۔ برائے خدمت مویشی چرانیدن مامور شد سری کرشن در نے نوازی ید طولی داشت۔ بدیں وجہ زنان گوکل برو فریفتہ و مفتون شدند و او را احاطہ کردہ از نے نوازئ ہوشربائے او بہرہ ور می شدند۔ سری کرشن در مضافات گوکل بمنزلۂ روح بود۔ ذکور و اناث بدو بدرجۂ والہانہ متانس بودند۔ در کمسنی او دزدی مزدی ہم مے کرد شیر و مسکۂ ہمسائگاں دزدیدہ می خورد و ضرر عظیم میرسانید باآنکہ صغرسن بود در دشت سباع خوں ریز را بآسانی مے کشت و ہم کارہائے محیرالعقول مے کرد کہ از حیطہ انسانی بیروں باشد۔

سری کرشن شاہ مملکت عشق و محبت بود۔ عسکرش خیل خوبان گوکل بود۔ ہر کس و ناکس گوکل برو بدل و جان تصدق مے شد۔ از برکت منادمت پدر مکسوبہ او در زیرکی تدبر و طلاقت لسان بیفزود۔ و در فن خطابت ملکہ حاصل نمود۔ از خطبۂ ذیلیہ قابلیت او ہویدا است۔

او فرمود۔ "ہستی انسان ثمر و نتیجۂ افعال اوست۔ ولادتش رنج و تعب و ہمہ خیر و شر او نتائج و عواقب کردارش است

از جمود و خمود انسان ہیچ بہ نمی آید۔ در دنیا ہر چیز کہ اعلیٰ و ارفع است ہمیں افعال انسانی است۔ پرستش اندر (خدائے باران) عبث و لایعنی است۔ او عضو معطل و حس مختل است دنیا و ما فیہا وابستۂ قدرت کاملہ است و قدرت فعل خالق اکبر است۔ بنا بریں فعل و عمل ہم خدا است۔ و حیات ما منوط بہ اعمال است۔ اگر زندگی مستدام مدنظر ست کہ ما بفضائل متحلی و از رذائل متخلی شویم ہماں سزاوار پرستش و بندگی است کہ قائم و دائم است۔ گاؤہا ذریعۂ پرورش ما است۔ برائے حفظ و دفاع آناں باید کہ قربانیہا بکنیم خدائے باران را نذر و منت کردن لاحاصل و لاطائل است"۔

چوں تعلیم سری کرشن نشر یافت راجہ کنس ہراساں و لرزاں شد۔ در نوشتان کشتنے ترتیب دادند کنس متمالے را بہ تجبیہ فہمائش کرد کہ او از سر کرشن دمار بر آرد۔ لاکن سری کرشن آن منشت زن خونخوارہ را در یک نفس ہلاک ساخت۔ و ہم کنس را جرعۂ فنا نوشانید۔

چوں سری کرشن بسن بلوغت رسید ہمہ ملاہی را خیرباد گفت۔ و در خدمت "سندی پن رشی" کہ پیر طریقت و مرشد کامل، عالم اجل و فاضل اکمل بود بمنانت تمام و بغرض تلقین و تزکیہ باطن بار یافت و سری کرشن و برادر ندش

بلرام ہمکتب و ہمدرس شدند و از فیضان آں عالم تبحریہ فیلسوف روشن ضمیر باغ طبع را سیراب و شاداب نمودند سری کرشن علوم فلسفۂ الٰہیات، سیاست مدن و اصول حکمت را بوجہ اوفے تحصیل نمود۔ اسوۂ کمال و نمونۂ بیمثال شد۔ از فنون حربی ہم استحصال کرد۔ قابلیت فطری شاں خیلے متجلی شد۔

در ذات مستجمع الصفات سری کرشن محاسن عالی حوصلگی، فکر رسا، عالی دماغی، استقلال و جرأت و مروت بدرجہ اتم بود۔ جوہر علم آنہا را مزید فزاوانی و تابانی ارزانی کرد ہمت خود را بہ ازعاج مردمان بہائم سیرت و استیصال شیاطین الانس را محصور داشت۔ لاکن جراسندھ راجہ بر متھرا تاخت و تاراج کرد و سری کرشن تاب مقاومت او نیاوردہ منہزم گردید۔ ازیں سری کرشن را قوٰی مضمحل و سست کار شد اوزود بواسطۂ رائے بے خطا و طبع بے ریا بر اعادی خویش مستولی و غالب شد۔ مقالید سیاست و مذہب ہند در دست تصرّف او بود۔ قطان ہمہ دیار قائل فراستش و عاشق و پرستار حدس او گشتند۔

سری کرشن ازواج متعددہ در حبالۂ عروسی آورد لشکرے از تنومندان و یلان گوکل مرتب کرد۔ و از روئے امنیت و

آشتی ہندوستان فی الحقیقت جنّت نشاں گشت۔

سری کرشن بسیار غیور، عاشق حقیقی، منتظم و مدبّر، فیلسوف کامل و قاید بے طمع بود۔ از درجۂ ادنیٰ بہ پایہ اعلیٰ رسید در جنگ مہابھارت حامی و معین پانڈو بود و راجہ جراسندھ را از دست بھیشم قتل کنانید۔ تعلیمات سری کرشن قابل تقلید است و قابل پذیرائی افراد ہر ملّت و مذہب۔ روئے تخاطب بہ ارجن کردہ چنیں باب نصائح باز کردہ است۔

"روح را قاتل یا مقتول دانستن محض جہل و نادانی است روح ہموارہ قائم دائم است۔ روح را غیرفانی گمان نبرید و روح و روان خویش را اذیت نرسانید۔ دنیا محض عالم مثال است۔ یا ظل عالم برزخ است ورائے ایں ظل نمودار عالم لازوال است۔ جملۂ امور دنیاوی شما مثل سراب بے اصل است۔ غرض کہ نفع و نقصان افعال شما بہ ہیچ نہج موثر نیست و ہستیٔ شما بجز خواب و قیع نیست۔

انسان ضعیف البنیان خود را در اغلوطہ خود بینی و تہلکۂ من و مائی انداختہ خالق و فاعل افعال می پندارد۔ ایں پندار انسانی فریب نفس و خدع باطن است۔ دریں عالم ہر کار از قدرت کاملۂ لم یزلی و حکمت بالغۂ لایزالی بوجود آید۔ در حقیقت خالق حقیقی مصدر افعال است و ہماں مکانیک

این ماشین اکوان و مکونات است انسان می میرد و نتایج افعالش باقی و پاینده ماند۔ روح بباعث ریاضت و نفس کشی از قید و بند مادہ آزاد می شود۔ مردیکہ فرائض مفوضہ را بحسن اہتمام بپایہ اتمام و انجام رساند در سیاہ آب دنیائے دنی ہمچو گل نیلوفر شنا می کند و از لطمۂ حوادث و نوائب و صدمۂ تموج و شوائب مصون و امین می باشد۔"

چوں سری کرشن دنیا را سروش یکجہتی و نوید آشتی و صلح رسانیدہ شدہ بود۔ روزے بر رت سوار شدہ صوب صحرا رفت۔ و در راہ از رت پائین آمدہ پائے درختہائے سایہ دار استراحت نمود۔ صیادے او را شکارے گمان بردہ تیر دلدوز بینداخت۔ سری کرشن از دست زخم کاری خالق بیچوں را جان شیریں تفویض کرد و مشعل افروز ہدایت در اخفائے ظلم و تاریکی مخفی و روپوش شد ؎

ہر آنکہ زاد بناچار بایدش نوشید
ز جام دہر مئے کل من علیہا فان

جنگ عظیم

سنہ ۱۹۱۴ء تا سنہ ۱۹۱۸ء

(۱) متخاصمین حرب (۲) ساز و برگ المان

(۳) بسالت بلجیم (۴) ایثار ہندیاں

(۵) دکتوریہ کراس (۶) نتائج و عواقب جنگ

متخاصمین حرب ۴ اگست سنہ ۱۹۱۴ء در تاریخ عالم ہموارہ نقوش غیر فانی ثبت خواہد نمود۔ ایں جنگ تا پنجسال طول کشید و در امور خصوصی عدیم النظیر بودہ۔ کم و زیادہ سی ملیون نفوس دریں حرب شرکت کردہ برنج و ابتلا مبتلا گشتند دول المان، اتراک، آسٹریا، و بلغاریہ یک طرف موالات نمودند و طرف ثانی مشتمل بر انگلستان، فرانسہ، بلجیم، یونان روس و اطالیہ بود۔

ساز و برگ جرمنی اقتدار و قوت اہل جرمنی یوماً فیوماً رو بہ ترقی بود۔ ایشاں خواستند کہ بر فرانسہ و انگلستان مستولی شوند و برائے جنگیدن پئے بہانہ می گردیدند۔ از چہل سال اسلحہ و مردان نبرد آزما را گرد می کردند و لشکر مہیب و

سہمناک ترتیب دادند۔ کشتیہائے غوطہ خور و آبی ، اتواب قلاع شکن ، سامان حرب و گاڑیہائے زہرہ پاش و دودہائے زہر انگیز جمع می کردند۔

بسالت بلجیم | چوں جرمنی دید کہ بہ غادر و شمک مسلح شدہ است۔ مابین دولت آستریا و حکومت سرویا استخوان سگ انداخت و معاملت ناہنجار را طوالت دادہ حامی و معین آستریا شد۔ ع خوئے بد را بہانہ بسیار

آستریا بر سرویا تاخت آورد و جرمنی بر فرانسہ حملہ کرد۔ جرمنی از شاہ انگلستان استمداد کرد۔ بلجیم تباہ و برباد شد۔ و بسیار سفک دما رو نمود۔ در بدو جنگ سپاہ انگلیس دو لک نفوس بودند۔ و کثیر حصّہ آں بقتل و نہب رفت۔ و داد مبارزت دادہ شہرت دوام بر صفحۂ ہستی گذاشت۔

ایثار ہندیاں | چوں عساکر زیر کمان کچنر بودند۔ باسرع اوقات در عدد افواج ترقی شد۔ نہ صرف بالغاں و برنایان ملک در مصاف نبرد آزما شدند۔ بل طلاب و طالبات بیت العلوم و دارالفنون اقلام را انداختہ اسیاف برداشتند و در خون و عرق غلطیدہ داد شجاعت و مردانگی دادند۔ مستعمرات برطانیہ بطیب خاطر اعانت کردند۔ کناڈا ، آسٹریلیا ، نیوزی لینڈ و

جنوبی افریقہ دامے درمے قدمے امداد کردند۔ ولات ریاستہائے ہندی و راجگان ہنود خدمات شخصیہ بحضور وائسرائے ہند پیش نمودند۔ ریان جودھپور، بیکانیر، پٹیالہ، رتلام، کشن گڈھ و شخصاً در حرب عظیمہ اشتراک کردند۔ حیدر آباد، میسور، گوالیار، اندور، بڑودہ، کشمیر و خان قلات بطیب و طوع افواج قاہرہ، اسپ و اشتر لاتعداد، بنادیق و زر و سیم پیشکش کردند دلائی لامہ و راجۂ نیپال و خوانین سرحدات ہم خدمات مہمہ بجا آوردند۔ علاوہ بریں ارباب تمول و اصحاب دولت و ثروت گراں ارز تحائف و بیش قدر ہدایا و بے قیاس اموال و نقود حکومت بہیۂ ہندیہ را بطور وام دادند و خراج تحسین کسب کردند۔

فوج ظفر موج ہندیاں کہ مشتمل بر بیست و چہار ہزار نفوس سنگاں، راجپوتاں، مسلمانان پنجاب، گورکہا و دوگراں بود۔ در ارض فرانس کارہائے محیر العقول بجا آورد۔ اہل جرمنی عجیب سفاکیہا کردند و آثار بربریت و وحشت پروری نشان دادند۔ عہود و مواثیق عتیق را نذر ستمگر ردیہ کردند۔ قوانین و ضوابط حربی کہ مقصود از آنہا صیانت و حراست مردمان غیر مصافی و غیر جانبدار و علی الخصوص بزرگ داشت صنف لطیف و اناث، ایتام و مشائخ است و تقیید آنہا بر متحاربین

عاید می شود۔ بمثابۂ حرف غلط محو کردند۔ گازہائے مسموم در شیوع آوردند۔ در چاہا و چشمہائے آب زہر ہلاہل آمیختند۔ در اعماق بحور کشتیہائے آبدوز جرمنی زورقہائے کلان تجارتیہ و جہازہائے برطانیہ را چشم زخم عظیم رسانید۔

وکتوریہ کراس وکتوریہ کراس مدالے است کہ ملکہ وکتوریہ آنجہانی در سنہ ۱۸۵۶ء قائم کردہ بود۔ از آغاز اجرائے او تا ابتدائے جنگ عظیم کہ پنجاہ سال می شود۔ پنجصد کس توانستند حاصل کرد۔ ایں در جنگ و حرب بہترین و اہم ترین انعام متصوّر می شود۔ در سنہ ۱۹۱۱ء ملک معظم جارج پنجم بہ تقریب طوی و جلوس دہلی فرمان بریلیغ دادہ بود کہ در ازمنہ آتیہ ایں مدال ہندیاں را ہم در ازائے خدمات جلیلہ ملی عطا خواہد شد۔ بنا بریں در اثنائے جنگ عظیم (اکتوبر سنہ ۱۹۱۸ء) دہ مردمان ہندوستان جنت نشان ایں اعزاز تحصیل نمودند اولیں کسیکہ مورد الطاف خسروانی شدہ بود او مسلمان پنجاب خداداد نامی بود۔

ایں تمغہ بشکل صلیب آہنی باشد۔ در لطفش ایں حروف وادین منبت شدہ باشد۔ "بہ عوض مبارزت" حاصل کنندہ را علاوہ بریں یک و نیم صد روپیہ سالانہ دادہ می شود و بعد از رحلت او زنش نیز تا ہمیں حیات

ازیں مفتخر و مباہی می شود۔ لاکن مشروط است کہ شوہر دیگر نہ گیرد۔

چار لک نفوس ہندی برائے مدافعت انگلیس و ازواج عساکر جرمنی و متخاصمین در حرکت آمدند و بر ثغور ممالک مصر، عرب، عراق عرب و افریقہ مشرقیہ تاہم شدند۔ خوب جنگیدند و داد شجاعت دادند۔

این ہمہ مشتے نمونہ از خروارے است۔ الحاصل اہل برطانیہ و دیگر ممالک اجنبیہ را معلوم شد کہ اہل ہند چنانی مشہور و مبارز ہستند۔ در میدان آزمائش پشت نمی دہند ازیں سبب ہندیاں حصول مراعات را استحقاق دارند۔ و برائے آزادی و حریت تگ و دو می نمایند۔

غرض ازیں جنگ حمایت حق و انصاف بود و قوم جرمن را کہ سر پر از غرور و تکبر داشتند واژگونہ کردن ہم غایت اولی بود۔ قوم جرمن از قوت ملکی نشہ استعماری بدمست و متکبر شدہ بود۔ و با اقوام دیگر سخیف سلوک انسانیت و رواداری مرعی و ملحوظ نمی داشتند۔ بل ایشاں را بہائم و سباع می پنداشت۔

در ماہ نومبر ۱۹۱۸ء جنگ عظیم ختم شد۔ المان و متحدین او ہزیمت خوردند۔ و قیصر المان از سریر و افسر دست بردار

شد و در ملک جرمنی مشروطۂ کامل را قیام رو نما شد۔ در ممالک متعددۂ اروپا انقلاب و تغیر رو داد۔ نقشۂ عالم دگرگوں شد و دنیاے ۱۹۱۴ء و دنیاے ۱۹۲۰ء خیلے متفاوت شد۔

ادبیات ایران در عہد خلافت مبارکہ

خلفائے عباسیہ بتقاضائے امور سیاسی اگرچہ بجائے دمشق
بغداد را مستقر دولت خود ساختند. لاکن در زبان دفاتر کہ عربی
بود ہیچ تغییرے پدیدار نشد۔ چنانچہ افاضل حکماء سلطنت و
علماء سخاریہ ایالت با وصف ایرانی بودن خودشان زبان خود
عربی داشتند حتیٰ کہ در فن سائنس و مذہب بہترین
تصنیفات کہ یادگار کردند ہمہ در زبان عربی است۔ مثلاً
تاریخ طبری و کتب حکمت و فلسفہ وغیرہ مولفات بوعلی سینا
و کتب ہائے البیرونی در نجوم و تاریخ وغیرہ و تفسیر بیضاوی
وغیرہ ہمہ ازینہا در فصاحت و بلاغت زبان عربی بے عدیل
است۔ با آنکہ مصنفین کرام نسلاً و نسباً ایرانی ہستند۔
ابن خرداد اولین ایرانی است کہ جغرافیہ دان بود۔ کتاب
المسالک و الممالک را در سنہ ۸۴۴ء تصنیف کرد و دران زمان
اگرچہ ایرانی تخلص نظم را استعمال می کردند لاکن در شعر ہم از
نحو اثر عرب باز نماندند تا آنکہ بحور عربیہ را مدار خود کردند
و بالآخر شعر و سخن ایرانی بقدرے مترقی شد کہ عربی شاعری

در ازلے وے شمہ از قدر و شرف نماند و فارسی شاعری
پیش از ضعف و انحطاط خلافت عباسیہ عامۃ الورود شدہ۔
اقضائے عالم را محیط و حاوی گشتہ بود و اوّلین حکومت
خود مختار کہ در عہد خلافت مزبورہ بوقوع آمد بانی وے طاہر
بن حسین بود کہ در ۸۲۰ء اساس نہاد و این یکے از
سپہ سالاران عرب بود کہ در صلہ معاونت مامون در
وقت نزاع وے با امین برادر خود بعد از ہارون الرشید
در چاربالش خلافت بہ اقطاع خراسان فائز شد۔ لاکن
شدہ شدہ چنداں زور گرفت کہ متمرد و خودسر شد و پس
از وے ارث حکومت بہ پسرش جمع شد و بنیاد خاندان
طاہری بظہور پیوست و از ۸۲۰ء تا ۸۷۲ء سریر آرائے
مملکت شدند و ایشاں چوں عربی النسل بودند ظاہر است
کہ تمایل شاں چنداںکہ باید بہ ادب ایران نہ بود و نہ شد۔
پس در عہد شاں دو شاعر از حسن اتفاق نمودار گشتند کہ
نام یکے حنظلہ بود باشندۂ بدغیس و دیگر محمود ورّاق ہروی
بود و این دو کس تا زمان سلطنت صفویہ بقید حیات
ماندند و سلطنت صفویہ سلطنتے است کہ از خاندان طاہری
انتزاع کرد و از زمان ۸۶۷ء تا ۹۰۳ء بکمال رعب و
داب حکومت نمودند و فی الحقیقت ترقی ادب ایران در

عہد سلاطین سامان آغاز پذیرفت و ایشان از سنہ ۸۷۴ء تا
سنہ ۹۹۹ء ایالت پر صولت نمودند و جملہ سلاطین اینہا سامانی
النسل بودند نہایت مشہور و جانباز کہ از استعداد حربیہ خود
صوبہ ماوراء النہر و خراسان و اطراف و اکناف شمال مشرقی
ایران را در حیطۂ اقتدار خود آوردہ داد شجاعت دادند و
این بلادہا از آخرین بادشاہ خاندان صفویہ در سنہ ۹۰۰ء
استخلاص نمودند و باوجود اشتغال در امور حربی ہم از
اکرام و اعزاز شعر و سخن فارسی و شعرائے مذاق غافل
نبودند بل بارگاہ ایشان از کثرت موزونین و مافوق العادۃ
شعرا مشحون بود کہ مدام در تعریف آقایان بلبل و ہزار یک
سرودہ بودند و از ہمہ بالاتر ابوشکور بلخی بود کہ پیش از
ہمہ کس بر تالیف رباعی توجہ منعطف نمود و کلامش بغایت
سادہ و سلیس و مملو از مطالب دلچسپ است بعد از وے
رموز عرفان را در لباس رباعیات ادا کردن مدام گذشت۔
و جانشین وے رودکی شد۔

رودکی را اولین شاعر و مورخ ایران می توان گفت
و بیش از سائرین قصائد در مدح شاہاں نوشتن معمول
خود ساخت۔ و نیز شاہان عصر بوے زر و جواہر بے دریغ
نثار می کردند و کامل تسمیہ وے ابو عبداللہ جعفر بن محمد

بود و تخلص رودکی بر اسم مولد خود اختیار کرد۔ و او
نابینائے مادر زاد بود لیکن ذکی مافوق الفطرة بود۔ بتوسل
ذکاوت و حدس خود در بارگاه نصر بن احمد سامانی که از ۹۱۴
تا ۹۴۳ حکومت پر شوکت داشت، ملک الشعرائے وے
گشت۔ شعرائے جماهیر او را خدائے سخن و آدم شاعری می
دانند۔ و در سخنش اگرچه در مبالغه بغلو رسیده است۔
لیکن بغایت سهل و سلیس و از همه نقائص و معائب
مصون است و این زبان زد خلائق است که وقتے امیر
نصر بن احمد، هرات را دارالملک خود قرار داد که در حقیقت
خلاف مصالح ملکی بود و جمله ارکان حکومت و اعیان دولت
جهد بلیغ بکار بردند که شاه ذی جاه عزم فسخ نموده باز
بحالت سابقه راجع گردد لاکن همه لطائف الحیل کارگر نه
شد۔ پس همه برودکی مائل گشته از و نظم پر اثر و دلکش
استدعا نمودند تا در مقصود حاصل آید۔ پس رودکی حسب
الحاح شان نظم مشهور ارتجالاً تالیف کرد که شاه را بمجرد
شنیدن از همه مشتهیات فارغ ساخت و چنان اشتیاق
دیدن بخارا (وطن مالوف شاه) بر طبع وے پدید شد که
پابرهنه براسپ سوار شده عازم دارالحکومت سابق شد و
برین نظم رودکی چندان نقد و نظر کرده شده است که بعضے

این را نظم هم قرار نمی دهند و شاعری این از شاعری عربی قاطبةً مباین است و این اوّل کسے است که از طرز نگارش عربی انحراف ورزیده جادهٔ جدید تراشیده است چه شاعری عربی اغلب مبنی بر ذکر مذهب و بیان احکام اسلامی بوده است و این کس نظم خود را لباس تعریف زن و شراب و سرود پوشانید و ازین باعث موجوده تغزل را نزد همه موجد باور شده است۔ در اواخر عمر ازو مربی بوجهے متغیّر گشت و رودکی در حالت عسرت و ضیق دنیائے فانی را واگذار کرد۔

در سخن رودکی سه چیز بمنزلهٔ شاهکار تاریخی است ازاں وامق و عذرا از ادب پهلوی اخذ کرده شده است و برین افسانه شعرائے مابعد خنگ طبع را جولانی داده اند سخن وے نایاب است صرف چند پاره هائے غزل و قصائد دستیاب می شود۔ و مولانا جامی غزل رودکی را در توصیف شراب در بهارستان خود نقل نموده است۔ و پرافیسر گول این را در زبان انگلیسی ترجمه نموده و پرافیسر براؤن این را در تاریخ ادبیات ایران خود مندرج کرد۔

در عهد سامانیاں دقیقی هم شاعرے بود با وقعت و وقار سوانح حیاتش وے کمتر یافته می شود۔ گویند او گبر و

مجوس بود چراکه وے در نظم خود لب لعل، نغمۂ چنگ، مذہب زردشت، مل ارغوانی را بر ہمہ چیزہائے دنیائے دنی تفوق داده است و ازیں مسلم بودن وے مسلّم نیست البتہ ایں ہم ثابت نمی شود کہ او لامحالہ آتش پرست بود گویند کہ او امرد پرست بود۔ غلامے او را بکشت۔ اوّلین شعرا بود کہ یک ہزار ابیات بہ ایمائے مربی خود تصنیف نمود و فردوسی بر بنیاد وے بنیاد شاہنامہ نہاد۔ و تکمیل وے کرد شاہنامہ بنام وے ممنون گشت۔ بایں واقعہ فردوسی خود مقر است لیکن توارد مابین فردوسی و دقیقی بحدیست کہ امتیاز بلااطلاع فردوسی قطعاً ناممکن است۔

شاہنامہ بہترین یادگار سامانیہ است کہ در زمان سامانیاں بظہور پیوست۔ ایں خاندان نہ صرف شعرا را بہ گران ارز تحائف و ہدایا و مواہب کثیرہ نواخت بلکہ فضلائے اجل و علمائے اکمل را ہم مرکز شد و ہمیناں ہستند کہ حقیقتاً قدر و منزلت علما را وظیفۂ خود ساختند۔

البلاعی وزیر نوح بن منصور طبری را بزبان فارسی ترجمہ کرد و ایں در نثر فارسی اوّل کتابے ہست و طبری چنانکہ گفتہ شد ایرانی النسل بود۔ او بر مولد خود طبرستان بہ تخلص طبری معروف شد و ہم در بارگاہ ایشاں بوں بوعلی سینا

و رازش حکمائے بے عدیل بودند و رازش کتابے در طب تصنیف کرد۔ و نامش منصوری قرار داد۔ بر نام آقائے خود ابو صالح منصور۔

در عہد سامانیان بہ طبارستان و گرگان اہل تشیع کہ از خاندان علی بودند از ۸۶۴ء تا ۹۲۰ء و خاندان زیاد از ۹۲۸ء تا ۱۰۴۳ء ہم حکومت می کردند۔ و در خاندان ثانی قابوس بن وشمگیر خود ہم بہترین شاعر بود و دیگر شعرا را نیز قدر وافر داشتند و شیفتگی بدین وجہ بود کہ بوعلی سینا چون از دربار محمود غزنوی فرار کرد ہمین شاہ او را در بارگاہ خود بار داد۔ و محمود غزنوی را سلطنت از پدرش بارث آمد۔ و پدرش سبکتگین در آغاز کار غلامی بود لیکن تدریجاً ارتقا نمودہ در غزنی برائے خود سلطنت خورد را طرح انداخت و سلطان محمود غزنوی سلطنت موروثی را بکمال زیرکی وسعت داد تا آنکہ آخر الامر از اصفہان تا لاہور بر نام وے سکہ زدند و حکومت مرکزیہ بغداد ازو ہم ترسان شد و این سلطان ذی شان نہ فقط تخت سامانیان را در ربود بل سلطنت خاندان بویہ را ہم پامال کرد و ایشان درین زمان بغداد و مغربی ایران را در تصرف ذی پاس شاہانہ خود داشتند و نسلاً ایرانی و مذہباً شیعہ بودند و در حقیقت باشندگان صوبۂ دیلم بودند۔

و بقوت بازوی خود در سنہ ۱۰۰۱ء بر سر اقتدار گشتند و محمود
غزنوی ایشاں را چناں محقر و پست کرد که باز از رفعت
خود حتی الابد مایوس شدند۔ محمود در زمان حکومت خود
غزنین را منبع علم و فضل ساخت و از همه صوبہ ہا افضل
ترین علماء و ماہرین طبیعیات در حضرت وے گرد آمده
بودند و ملک الشعرائے وے عنصری بود که یک دیوان ضخیم
ازو یادگار است و در آں بہترین قصاید مدحیہ سلطان محمود
را استیعاب نموده است و دیگر شعرائے لاتحصٰی بر روش
عنصری تتبع نمودند۔ لاکن عنصری را درجۂ امتیاز بدستور ماند
و ہمراه عنصری فرخی و عسجدی ہم بودند و شاگرد وے و ہم
بر طرز وے می نوشتند۔ و فرخی در سخن خود مبالغہ را
بالکلیہ پس انداز کرده است۔ لیکن کلام عنصری مشحون بہ
غلو مبالغہ است و ازیں جہت فرخی از استاد خود بہتر است
و در بارگاه محمود شاعرے دیگر منوچہر دامغانی نامی ہم بود۔
و آں ہم دیوانے پر از قصاید بوقلموں یادداشت خود گذاشته
است و موت و حیات عنصری و فرخی وغیره شاعران دربار
را منحصر بر دست سلطان بود۔ لہذا اوشاں را از جاه و
بے بہا خوشنود و تملق ہچنیں سلطان قاہر چاره نبود۔ و
الادب اگرچہ قصاید شاں از جہت ادب عمده و بہترین است

لاکن از باعث مبالغہ انگیزی در علم ادب فارسی درجۂ نمایاں ندارد۔ و ہم باید دانست کہ ہر نظمے کہ در توصیف بادشاہے یا امیرے انشا۔ کردہ آید آں را قصیدہ مے گویند و ایں لفظ عربی است۔ قصیدہ نگاری ہم خالصاً چیزے عربی است و ایرانیاں از عربی ماخوذ کردہ اند و دریں کم از کم پانزدہ اشعار می باشد و برائے زیادہ حدے معین نے۔ و جملہ اشعار را قوافی و ردیف ہا یکساں می باشد۔

بدربار محمودی دو شاعر یکے عسجدی و دیگر تلمیذش فردوسی از اقران و اماثل گوئے سبقت ربودہ بودند۔ عسجدی در ۱۰۴۰ء مرغ روحش از قفس عنصری پرواز نمود۔ او در بدو قصیدہ مناظرہ ضم کرد و آں افتتاحی باب بمثابۂ تشبیب می بود کہ شاعر چیزے را فرض نمودہ باوصافش شمائل مربی خود را موازنات مے نمود و نتیجۂ استنباط می کرد کہ ایں اوصاف در مقابلہ اوصاف و محاسن ممدوح محض ہیچ و پوچ است لاکن من بعد موضوعات تصوف را در صورت مناظرہ نیز تشکیل دادہ شد۔ چنانچہ از تصنیف عارفی المسمی بہ "گاؤ چوگان" ہویدا است۔

از شعرائے محمودی فردوسی در ادبیات ایران ایں قدر شہرت دارد کہ ابدالآباد زبان زد انام خواہد ماند۔ او

شاہنامہ را در خدمت سلطان محمود کہ اجل سلاطین عصر خود بود پیش کرد کہ بعد از محنت شاقہ سی سالہ بوجہ طبع چیزے نادرالوجود تالیف کردہ بود چوں از صلہ ماموله مایوس گشت چنیں ہجوے بر زباں آورد کہ صیتش بر بسیط زمین مستولی گردید۔ چنانچہ می گوید ؎

ایا شاہ محمود کشور کشا ز من گر نترسی بترس از خدا

چناں مغلوب الغضب و کینہ توز شد کہ می گوید ؎

اگر شاہ را شاہ بودے پدر بسر بر نہادے مرا تاج زر

اگر مادر شاہ بانو بدے مرا سیم و زر تا بزانو بدے

.. ..

بر محنت رائگاں متاسف شدہ باز می گوید ؎

بسے رنج بردم دریں سال سی عجم زندہ کردم بدیں پارسی

ہجوش چنداں فصیح و شدید بود کہ محمود را پر غیظ و غضب ساخت لاکن زود تر چاشنیٔ عفو چشیدہ شتر بار از زر و جواہر بار کردہ بصوب وے ارسال نمود کہ در عین ارتحال جنازۂ فردوسی باو مصادفت کردند۔

در شاہنامہ حکایات مبارزان عجم است و بعض گمان می برند کہ ایں جملہ اولاً منثور بود بل قدرے در نظم ہم منسلک بود لاکن اکنوں ازو ہیچ اثر پدیدار نیست۔ دیر

شستگی و طلاقت معانی و سیاقت سخن و سلاست گوئی این تصنیف فردوسی بے بدل است که درو جذبات حب الوطنی تا آخر اینچنین گنجانیده شده است که این کتاب را نظم رزمیه قومی ایران ساخته است و چون فردوسی درین نامه به توصیف مشهوران مجوس بحد مبالغه رطب اللسان و عذب البیان است نزد بعض اهل اسلام معتوب گشت - لکن مقدمه کتاب را در وصف علی وقف کرده پس آن دیباچه رافع همه شکوک و اوهام شده است - شاهنامه بذکر دلاوران سلف اچو گومارث ، هوشنگ و تاموث می آغازد که قبل ازین در هیچ کتابے از تاریخ ایران ذکر شان نیامده است و در آخر کتاب حال حکومت ساسانی است و ذکر یزد جرد که آخری بادشاه این تبار بود مفصل تحریر نموده است و در تمام کتاب خود پنجاه بادشاه را ذکر آورده است و آن بهادران که در زمانه این شاهان بودند بر کارنامه های ایشان تبصره کرده است - و در چند بار حروب ایران و طوران را بوضاحت ایراد کرده است که مبنی بر مخاصمت ترک و ایران فی سالف الایام بوده است و قصه جنگ سهراب و رستم هم هست که هرکس ازو باخبر است و در حکایتے اختیاج بلیغ کرده

است کہ مادر سکندر ایرانی نژاد بود و مقصود ازیں اینست کہ واضح گردد بر انام کائنات کہ ایران در پیدا کردن نبرد آزمایاں عدیل خود نداشت و دریں تصنیف چند عیوب مثلاً اطناب نظم، دل انداز بحور و اعادہ و تکرار غیر ضروری بلا اسلوب حکیم ہم ہست و نیز یگانگت در تعریف مختلف پہلواناں و ہم نظم وقائع شتی بر یک ہیئت چنداں دلاویز معلوم نمی شود۔ نیز سوانحات بر واقعات مبنی نیست لیکن اکرام و احترام ایرانیاں مر ایں تصنیف را بہ اعتبار مضمون و نہ برائے قوافی وغیرہم قدر و شرف دہند اکثر شعرائے ماخلف بر طرز شاہنامہ فردوسی طبع آزمائی نمودند لیکن از حسن قبول عاری ماندند چنانکہ پیشتر مزبور شد۔ از زیادت توصیف فردوسی مر آتش پرستاں را بعض مسلماناں بغایت اظہار ناپسندی مے کردند و روز بروز ایں منافرت فزون می گردید حتیٰ کہ چند روز قبل از رحلت خود فردوسی مجبور گشت کہ برائے استمالت قلوب المومنین مثنوی یوسف زلیخا تسوید نماید و در آں تحریر است کہ نظیر یوسف در حسن و جمال بزمان پیشیں نہ بودہ است و نہ آیندہ بوجود خواہد پیوست و زلیخا منکوحہ عزیز مصر او را بسیار محبوب می داشت و ہم در دیباچہ اش می نویسد کہ چوں در شاہنامہ ذکر بہادران قدیم خطہ ایران بمبالغہ انجام رسید اکنوں تلافی مافات را

صحیح نصب العین اختیار کردہ در پیری خود وسیلہ نجات
می سازم و بر مضمون این مثنوی دیگر شعرا ہم سخن سنجی
نمودہ اند لاکن از روئے مذہب مثنوی زلیخا یوسف ملای جامی
ہم پایہ خود ندارد۔

و جملہ مؤرخین و ماہرین سائنس کہ زیب آرائے دولت
محمودی بودند یکے البیرونی بود کہ در علم التاریخ درجہ فضوی
داشت و در عربی ہم متعدد کتب نفیس تصنیف نمود مشہور
ترین شاں آثار باقیہ و تاریخ ہستند و محمود از روئے تام
داشت کہ فلاسفر زماں بوعلی سینا را عنوۃ در بارگاہ خود
آرد و ازیں جہت قاصد در عقب وے ہم فرستاد لیکن
بوعلی سینا این خبر را استماع نمودہ در دربار قابوس بن وشمگیر
پناہ گرفت۔ چہ ازاں بعد عازم رے شد۔ بوعلی نہ صرف
ماہر حکمت و فلسفہ بود بل قصاید عربی ہم باسلوب حکیم ادا
می کرد۔ وے چند غزلیات و رباعیات ہم انشا۔ کردہ
است و در زبان مادری خود جملہ شعبہ جات علوم مروجہ
العصر را الشافیٔ کلوپیڈیا یعنی کتابے جامع المسائل ہم نوشتہ
است و چوں تصنیف وے بامر ولی نعمت وے علاء الدین
بود ازیں باعث او را بہ دانش نامۂ علاء نامزد کرد۔ و
در نثر بسیار کتب حکمت و فلسفہ تحریر کرد۔ و بباعث

تصنیف اینچنیں کتب کثیرالفواید اثر پایدار خود بشابہ باقی گذاشت تا یوم آخر منفعت تصانیفش افضلے عالم را محیط دانشش را مضی فواید ساخت و این کتب تا ہنوز مسلمانان را باعث صدگونہ افتخار و مباہات گشتہ است و امروز ہم بہ مملکت ایران نصاب تعلیم در مدارس وے را زیب وافری دہد و بزبان لاطینی ترجمہ اش در زمان حیات وے کردہ شدہ بود و بعد ازو در ہر زبان اروپا ترجمہ شد و امروز ہم تصنیف بوعلی سینا در مسئلہ اندمال زخمہا بر جملہ تصانیف عالم دریں مسئلہ تفوق بے پایاں دارد۔ و تصویر فلسفہ اش حقیقتاً در کتاب "شفا" ہویدا می گردد۔ و ایں کتاب تعلق بہ علم موجودات و علم قوائے ذہنی وغیرہ می دارد۔ و دریں کتاب بوعلی سینا قوانین ارسطو و تصوف ایران را ممتزج ساختہ است چوں تمام کائنات اثر وے را عقیدہ نیز ہمیں بود ازیں وجہ شہرت بوعلی سینا کالشمس فی الظہر گشت و در ۱۰۳۷ء وفات کردہ بہ ہمدان مدفون شد و تا ہنوز مقبرہ اش زیارت گاہ خلائق عالم است و مرضیٰ و دیگر صاحبان عوارض بر قبر وے حاضر می شوند زیراکہ اعتقاد دارند کہ بزیارت مرقدش زود شفا بدست می آید۔

دراں زماں شاعری ایران با عروج حقیقی ہمدوش بود و در فارسی ہمہ گونہ نظم نگارش مے یافت ۔ لاکن رواج نثر نگاری بسیار کم بود کہ دراں عصر کتابت نثر بہ عربی مخصوص بود ۔ چہ کارنامہ ہائے ادبی و ملک گیری محمود را کہ مورخ عطبی در تاریخ یمینی خود قلمبند ساختہ است ہم در عربی است و یمینی ازیں می گویند کہ لقب محمود در اصل یمین الدولہ العباسیہ بود و عالم شہیر قصیدہ نگار عالم علامہ بدیع الزمان ہمدانی ہم در مدح محمود قصائدہا تصنیف کردہ است لاکن وے از ہمہ پیشتر در زبان پارسی مقامات نوشتن شروع کرد و ایں طرز خاص از عربی اخذ کردہ بود ۔ و دریں بالعموم در عبارت مقفےٰ امور مجلسی تحریر می شد و ایں در اصل اساس تمثیل نگاری فارسی بود ۔

در بدو ۱۰۰۱ء از جبال ترکمانان اتراک سلاجقہ در ناحیہ شمال ایران تاخت و تاراج و ترکتاز و تاراج شروع کردند بعد منعقدہ حروب در جزوے از اطراف بلاد ایالت خود را تخلبندی نمودند ۔ دولت غزنویہ چوں دراں زماں روے بہ انحطاط بود و منقرض و متصدع شدہ بود ۔ و اخلاف محمود بغایت ناتواں شدہ بودند و سلاجقہ ہم از

مرکزیہ حکومت قریب تر بودند ازیں باعث اوّلاً از ہمہ بر غزنی تاخت آوردند و او را مسخر کردند و من بعد در سمت جنوب مغرب ہم اقدام کردن گرفتند آخرالامر دودمان بویہ را قلع قمع نمودہ بر بغداد مسلط گشتند و بر اورنگ بغداد امیر طغرل بیگ جلوہ انداز شد و بعد از اوفات وے الپ ارسلان منصرم امور سلطنت شد و حکومت این خاندان دریں اوقات از حد مصر تا ثغر افغانستان محتوی بود و بر عالمیکہ در بارگاہ وے می آید بلا تمیز قدر و منزلت وے بیش از بیش می کردند و از بہترین علمائے شاں بل نخبۂ علمائے جہاں نظام الملک طوسی بود۔ ایں مہتر نادر الوجود در سرزمین طوس بخانۂ دہگان متوسط الحال متولد شدہ بود و بہ استعداد و ثقافت فطری بوزارت الپ ارسلان رسید و در امور وزارت ماہر ترین عالم شد۔ باآنکہ اشغال وزارت ہموارہ او را متوغل و منہمک داشت علم و ادب را ہم تکریم فراواں مے کرد۔ برائے نشر علم و ادب در اکناف عالم در بغداد بیت العلوم نظامیہ قائم کرد چوں او خود عالم اجل بود کتابے سیاست نامہ تصنیف کرد کہ درو اصول و فروع جہانبانی و جہانگیری تبیین کرد و ایں قواعد بمطالعہ تاریخ عالم و تجربہ ذاتی خود استنباط کردہ مرتب ساخت۔

و دریں کتاب از ہمہ ابواب لائق و سزاوار توجہ و التفات آں باب است کہ در وے ایں بحث آوردہ شدہ است کہ چہساں انجمنہائے خورد خورد و مجلسہائے معمولی حکومت بزرگ را باعث اختلال و انخلاع می شود۔ فی الاصل مدعائے او ازیں بیاض ضمناً فرقۂ اسماعیلیہ و کارماتھینیہ را در نظر حکومت مضر و خطرناک ثابت کردن بود۔ و ہم در سنہ ۱۰۹۲ء نظام الملک از دست یکے از منتسبان ایں فرقہائے ضالہ جام شہادت نوشید۔ و رحمۃ اللہ علیہ رحمۃ واسعۃ۔

ریاضت جسمانی

تندرستی نہ صرف نعمت است بل از مغتنمات است قدر تندرستی و صحت از بیمار و قدر شغل از بیکار باید پرسید چہ ایشاں از لذائذ دنیوی اصلا بہرہ ور نمی شوند ازیںجہت بر دانشمند لازم است کہ تن خود را درست نگہ دارد۔ تا آماجگاہ امراض نشود۔ در ملک ماجوان سی سالہ پیر فرتوت بنظر می آید۔ بر سرش برف باریدہ است ریزش و سرگیجی، صداع و نزول الماء، ضعف بصارت و اختلاج القلب، درد گوش و نسیان، آگندہ گوشی و آواز گرفتگی، دندان ریزی و سوء ہضم، ریم گوش و کوژ پشتی، وجع المفاصل و شوریدن دل، رعاف و زکام لکنت و افتادن ناف و بالآخر اجل پیرامون جوانان باشد اکثر الناس در مرض دق مبتلا اند۔ در حق ایشاں راست و درست آید کہ ع

نشاط زندگی باشد بہ سی سال

اگر جوانان ما را سفرے در پیش آید در تجسس اسپ

و مرکب سرگرداں باشند۔ در طفولیت ہنرے و کسبے نیاموختہ اند بدیں وجہ در جوانی پریشاں خاطر مانند۔ بباعث عروسی صغرسنی از معیشت اہل و عیال بے فکر نمی شوند۔ غذا بر وقت نمی خورند و التزام ورزش و ریاضت جسمانیہ نمی کنند و شکار امراض گوناگوں باشند۔

العلم علمان علم الابدان و علم الادیان و خیر العلم علم الابدان۔ علم اجسام را بر علم ادیان و مذاہب ترجیح دادہ اند زیراکہ اگر انسان تندرست و تنومند نہ باشد بچہ طریق فرائض و وظائف دینی را بحسن اسلوب انجام خواہد داد۔ اگر انسان تندرست نیست برائے او چہ سنگ و چہ زر۔ چراکہ او ازآنہا متمتع نمی تواند شد۔

ریاضت بدنی چند قسمہا است۔ شنو بازی کردن، چتر طاؤس زدن، توبہ بازی کردن، چفتہ بازی کردن، گاز بازی کردن، میل گردانی کردن، نیزہ بازی، معلق زدن و بزور خانہ رفتن و کشتی کردن۔ بہترین ہمہ را بمقتضائے وقت و آب و ہوا و عمر بازی کنندہ اختیار باید کرد۔ کمترین و سہل ترین ریاضت چہل قدمی است کہ برائے بیماراں و پیراں انسب و الیق است۔

در انتخاب بازیہا احتیاط شدید ضروری است اطفال

خورد سال را از بازیہا مثل چالیک، سرمک و چشم بندی، بودنہ بازی، قمار بازی، گنجفہ، نرد بازی، کاغذ بادی چرخوک زنی، آتش بازی، برقان بازی، لعبت بازی، مہتاب بازی و شطرنج و دیگر ملاعب کہ ازانہا ماسوائے ضیاع اوقات گرامی چیزے دیگر بدست نمی افتد باز داشتن اولی است و مناسب است اگر ایشاں بازیہائے ذیل استعمال کنند نیزہ بازی، اسپ دوانی، نشانہ اندازی، شناوری، گوبازی سباق، گو و چوگان بازی، خرسک بازی و گوئے پائے وغیرہ وغیرہ۔

در کتاب الفتےٰ کہ در مصر چاپ شدہ است ریاضت را عقلیہ و بدنیہ گفتہ شدہ است۔ فہمیدن ایں ہردو قسم مشکل نیست ریاضت عقلیہ ایں است کہ قسمت معتد بہ اوقات عزیز را در لطائف و ظرافت گذرانیدہ شود۔ و تفکرات و ترددات را خیر باد گفتہ شود سیر آب رواں، جوئے دواں و باغات سرسبز و شاداب کردہ شود۔ عجائبات بوقلموں و مظاہر قدرت را بغور دیدہ شود ایچنیں ریاضت برائے طلاب، مصنفین، مدرسین، قضاۃ، وکلاء و فلاسفہ و شعراء و ادباء مفید ترین است۔

ریاضت بدنی یا جسمانی پیش ازیں مذکور شدہ است

اینجا صراحت مزید را احتیاج نمی افتد۔

فواید ریاضت ازیں صحت جسمانیہ و دماغیہ بحال خود مے ماند۔ انسان مصائب را بخوشی برداشت مے کند التزام و باقاعدگی ریاضت انسان را ہموارہ ہشاش بشاش می سازد نیز در جمعے بازی ہا کردن عادت موالفت، اثبات قدم و اطاعت قاید راسخ مے شود۔

بدیدن ارض و سما، کشتہا، جنگلات، کوہسار، رودہا و دیگر مظاہر قدرت آں قبیل دقائق حکمیہ حاصل شود کہ در کتب درسیہ یافتہ نمی شود۔ مطالعہ صحیفۂ فطرت و دفتر کائنات برائے دقیقہ بین سلیم الفطرت بیک وقت تعلیم و تفریح بہترین قسم است۔ در اوراق فطرت آنچناں نیرنگیہا و عجائبات است کہ کلک و زبان شاعر دقیقہ یاب عاجز است۔

اگر در شما فقدان مذاق فطری نشدہ است شما بالضرور از مناظر و مشاہدات محظوظ خواہید شد و در ذات شما احساس نشاط حیرت انگیز تولید خواہد شد و اثر خوشگوارش بر صحت لاحق گردد۔ دل متوحش خوش خواہد شد۔ سکونے در طبع و قوت نمایاں بجائے ضعف قوی نمایاں خواہد شد۔

شناوری ہم بد نیست۔ برائے اعصاب و پرورش خلایا مالش ہم خوب است۔ شاہان سلف شناوری می آموختند بار

چوں در ہندوستان حملہ آور شد در راہش رود گنگ افتاد در رود سیل آمدہ بود و تا کروہا پہنا شدہ بود بابر جامہ ہا از تن کشید۔ لچ شدہ خود را بآب انداخت و بدون معبرے رود تند آب را عبور کرد۔ قصۂ ہمایوں و نظام سقہ ہم معروف است۔ از ہمین شناوری جانبر شدند۔

ہنگام سیر جامہ ہائے کہنہ نہ باید۔ نو خوب است این بر روح انسان لطف و نشاط آرد۔ رقص و سرود و سماع و غنا برائے طلبہ خوب نیست ازیں ہا احتراز واجب است ازیں ہا ہیچ ریاضت جسمانیہ حاصل نمی شود بل نقصان پیدا می شود۔ نہ صرف بشرکت مجالس غیر شریفہ وقت گرامی ضائع گردد بل جذبات نفسانیہ را تحریک و تہیج می شود۔ و ثانی الذکر مفسد اخلاق است۔ و ازیں مجانبت ضروری است۔

فرائض زوجین

اللہ جل شانہٗ و عم نوالہٗ از قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود دریں عالم کون و فساد از اجناس ذکور و اناث تخلیق و تولید نمودہ باعث ازدیاد و افزائش نسلہا گردید مرد و زن ہم شمہ ایست از عجائب او و کرشمہ ایست از غرائب او ممکن نیست کہ کارگاہ کائنات بدون یکے از ایشاں رواں و عامل باشد۔ بفحوائے الرجال قوامون علی النساء بما فضل اللہ بعضھم علی بعض و بما انفقوا من اموالھم مرد بزن حکم و قادر است۔

زن را بدیں وجہ صنف لطیف نامند کہ او جسماً نحیف و عقلاً ضعیف است۔ در امور دنیوی کماہی بہرہ ور نیست و اکثر مزلقات موجب خسران و نکبت او شدہ دریں ایام اگرچہ بعض مستورات حیرت انگیز ترقی کردہ اند۔ تاہم نسائیت ایشاں در حصول تکمیل و عہدہ ہائے جلیلہ و ہمہ موانع کثیر در صراط ایشاں بمثابہ سد سدید حائل کردہ است۔

زن مثل گل است و او را پژمردہ ساختن اثم کبیرہ است۔ بدو ہشاش بشاش بودن عین فرض انسانی است و لھن مثل الذی علیھن بالمعروف۔الآیہ۔ او را در حریم منزل نہ محبوس بلکہ ملکۂ آزادی باید کرد و بیرون در او را ہیچ سروکار و واسطۂ نیست ہر کار کمترین کہ او از ذمت ہمت خود بپایۂ تکمیل و تتمیم رساند از نگاہ قدردانی و قدر افزائی باید دید زیراکہ از تنفرش دل او شکستہ و ہمتش گسیختہ شود و نیز او من بعد از تکسر وشکستگی عزائم در اعاظم امور دستاویز نمی شود۔ پایش صوب آں کار رفتن نمی یارد و دستش مرتعش و مسترخی شود۔ اگر زن کارے انجام دہد باید کہ مرد باظہار دلبستگی و حوصلہ افزائی او کلمات ہمت افزائے و حرفہائے رواں پرور در رویش گوید کہ او اصغا نمودہ مبادرہ و حوصلہ مند گردد۔

من برای العین مشاہدہ نمودہ ام کہ بسا اوقات مردمان ہند بازنان خویش کمتر از بہائم و کہتر از وحوش سلوک روا دارند و ایں چنیں روش بر عارض درخشندہ شاں داغ بدنما است کہ نہ از آب شستنی است و نہ بہ خاک زدودنی است۔ چوں اذہان و افہام ابنائے ملکی چنیں

اعوجاج پذیرفتہ باشد از ایشاں چہ رجائے ترقی و تعلی یافتہ می شود۔ وائے برما و بر حال ما۔

زنان ہندی خیلے وفاکیش و حیاآگیں لاکن برخے دل ریش و اندوہگیں باشند بر شوہر خود پروانہ وار جاں نثار کردن اصلا دریغ نمی کنند۔ ایثار، مروت، صداقت شعاری جاں نثاری در جبلت زن ہندی راسخ است نے نے فطرت ثانیہ اش است۔ الحق اخلاق فاضلہ در طبعش از روز الست مرتکز و مجبول شدہ و ہموارہ در مظاہرہ و مجاہدہ کارہائے غیرت و دلیری، شرافت و جاں نثاری دیدہ می شود۔

علی الرغم آں ہمہ مردان ہندی مساعی جمیلہ اش را ہبأ منثورا انگاشتہ او را در اغلال و سلاسل نوائب لاتحصے مبتلا ساختہ شاد کام و خوشوقت می باشند چوں امور مفوضۂ ہر روزہ انجام دادہ از ادارات مراجعت فرمائے خانہا شوند حال شاں دیدنی و کیف شاں نگریستنی باشد با چہرۂ عبوس و دل پر غضب باشند ہر آں چین بجبیں نظر آیند۔ گاہے اطفال را لکد بنوازند و گاہے زناں را قفا خورانند صدائے ہیا ہو از ہر سو می خیزد۔ خانہ شرفا از حمام زناں متمیز نمی شود۔

در عرض دو چار سال از عروسی منقضی شده حیات متاہلانہ شاں از چاشنیِ مسرت غیر متلذذ شود و بر مسکن شاں غراب البین نعرۂ الفراق الرحیل می زند عروسی کہ برائے ابتہاج و خانہ آبادی در معرض وجود آمدہ بود۔ بالآخر منتج و منجر بہ مفارقت، خصومت، طلاق و خلع می شود۔ در اکثر احوال نوبت بہ مرافعہ و استغاثہ می انجامد و فریقین متخاصمین مستمند و نژند بقید و بند گرفتار آیند۔

بر مرد فرزانہ کہ در کیاست و سیاست مدن یگانہ است کفالت خانہ داری و تاہل بسیار ضروری است و کفالت بجز مسرت و یگانگت و رضائے زن و فرزند ممکن الحصول است و مسرت زن در مہیا کردن حوائج و مایحتاج او است پس لازم آمد کہ مرد وظائف و اشغال ورزد و اہل و عیال را نفقہ و نان وغیرہم دادہ کماحقہٗ مسرور و مبتہج کند۔

مرد زن خویش را بباعث ناعاقبت بینی، بدسلیقگی، عدم حسن تعقل و خشونت خواہی نخواہی آزردہ دل و رنجور نسازد۔ پیوستہ در رضا جوئی و استمالت او کوشاں و ساعی شود زیرا کہ بدون تالیف قلب و ایثار وغیرہم نظام خانگی درہم برہم می شود و التیام نہ پذیرد و مستلزمات داریں

حاصل نمی شود۔

عبارت ازیں متابعت و موافقت ایں نیست کہ مرد مذکر سماعی گردد۔ زوجین شبانہ روز مورد لعان و طعان شوند۔ بل مراد ازیں تکثر مدارا و آشتی است کہ موجب ترقی و عروج خانوادہ و بہجت و وداد دودہ است۔ بر زن چناں قدر فریفتہ و والہ نہ شود کہ دیوانہ وار پیرامون او طواف کردن گیرد و مجنون فاتر العقل و مسلوب الحواس شدہ دنیا و مافیہا را از دل خود محو گرداند۔ زیراکہ از چنیں شیفتگی عقلا قدغن کردہ ایں را راس کل خطیئہ گفتہ اند۔ ہر زیرک فطن کیس حرکتے نہ کند کہ مطعون و مقہور شود۔ و دیگراں را بر خود موقعہ خندہ زنی و ضحک دہد۔

عمر خیام

عمر نام، غیاث الدین لقب، ابوالفتح کنیت پسر ابراہیم الخیام بود۔ پدرش خیمه دوز بود۔ بایں مناسبت خیام مشہور گشت۔ ولادت گاه او نیشاپور بوده و ہماں جا تکمیل تعلیم کرد درآں ایام نیشاپور مخزن علوم و فنون بود۔ عمر در نظامیه تحصیل کرد و گویند که او ہمدرس حسن بن صباح بانیٔ فرقهٔ باطنیه و وزیر نظام الملک طوسی بوده و فیمابین روابط حبیبی و علائق قدیمی داشتند با ہمدگر عہود و مواثیق کردند که اگر یکے از ایشاں فائز بمرام شود دیگراں را ہم بنوازد از حسن اتفاق نظام الملک وزیر اعظم سلطان الپ ارسلان شاه سلجوقی شد بمجرد یافتن وزارت عظمےٰ او دیگر احباب را نواختن خواست لیکن خیام بقبول عہدهٔ بزرگ تن در نداد و گفت که من به تدقیق و اکتشافات علمیهّ حیات ساده وضع می خواہم زیراکه ترقی مادی بتمائل و تعیش عالم تعلق جذبات روحانی را درس فنا می آموزد۔ و جوہر کمال را بے آب و تاب می گرداند۔ چوں او استغنائے خیام بے لگام دید برائے او یکصد پول سرخ مشاہره

متعین کرد کہ بلا اکراہ و اجبار بطوع خاطر مصروف مطالعہ
شود لاکن این بیش از افسانہ نیست۔

عمر خیام شاعرے صوفی منش بود رباعیات او در اکناف
و اطراف عالم از ہند تا سندھ و از ہندوستان تا انگلستان
معروف است و آنہا را در زبان انگلیسی ترجمہ کردہ اند۔
لاکن فی الاصل او ہیئت دان بلند مرتبہ و فیلسوف عالی
رتبت بود۔ او ہم پایۂ شیخ الرئیس بوعلی سینا محسوب می
شود لاکن کج خلقی و سوء مزاجی او را از نظر عوام بینداخت
و اہل علم ازو نفور بودند۔

علمائے اروپا او را محقق بے بدل و ریاضی دان بے مثل
انگارند و تصانیف او را حرز بازوہا کردہ اند۔ حافظۂ عمر خیام
ہمہ گیر بود گویند بارے در اصفہان نصف جہاں گذر کرد۔
آنجا کتابے دید و آنرا ہفت بار خواند چوں در نیشاپور رسید
محض بتوسل حافظہ ہمہ آں کتاب را حرف بحرف تحریر نمود۔
و سہو فرق نشد۔

عمر خیام ہیئت دان عظیم الشان بود۔ ملک شاہ سلجوقی
در ۱۰۷۴ء او را بہ تحقیق علم ہیئت مامور کرد۔ عمر خیام اغلاط
تقویم قدیم را طشت از بام کرد و طرح تاریخ جلالی نہاد۔
چنانچہ ماہ جلالی از ۱۰ مارچ ۱۰۷۹ء می آغازد۔ قبل ازیں

در ایران سن یزدجردی رائج بود۔ او نیز شہور و اعوام شمسی و قمری را تصحیح کرد چنانچہ اکنون سی و سہ سال شمسی برابر سی و چہار سال قمری باشد در عہد معدلت مہد جلال الدین اکبر شہنشاہ ہند ہمیں تاریخ جلالی مبدل بہ ماہ الٰہی شد و تا ہنوز در قلمرو نظام دکن ہمیں مروج است۔

بہ طبع خیام رنگ فلسفہ استیلا یافتہ بود و رند مشرب و آزاد خیال بود۔ متدین و متقی حضرات او را بے دین و غیر متشرع می گفتند و از ہر سو پیرامون او می آمدند چوں خیام دید کہ جانش در خطر است او عازم حرمین شریفین شد چوں باز گشت جامۂ پارسائی و تورع در بر کردہ بود۔ و در و بجائے رندی معرفت الٰہی آمدہ شدہ بود۔ بجز تسبیح و عبادت و شغل ریاضت کارے نداشت۔ مے صافی را خیرباد گفتہ صوفی صافی شدہ در خمخانۂ معرفت جرعہ کش وحدت گشت۔

تذکرہ خیام در مجمع النوادر یعنی چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ایراد است نظامی رقم می نماید کہ؛

"در سنہ ۵۰۶ھ حکیم عمر خیام باتفاق مظفر اسفزاری وارد بلخ شد و اختیار امیر ابو سعد جرہ گشتند۔ من بداں خدمت پیوستہ بودم در میان مجلس عشرت از حجۃ الحق عمر شنیدم

که او گفت گور من در موضعے باشد که هر بهارے شمال بر من گل افشاں می کند۔ مرا ایں سخن مستحیل نمود و دانستم که چنوے گزاف نگوید چوں در سنه ثلثین به نیشاپور رسیدم چهار سال بود تا آں بزرگ روئے در نقاب خاک کشیده بود۔ و عالم سفلی ازو یتیم مانده۔ او را بر من حق استادی بود۔ آدینهٔ بزیارت او رفتم و یکے را با خود ببردم که خاک او را بمن نماید۔ مرا بگورستان حیره بروں آورد و بردست چپ گشتم در پائین دیوار باغے خاک او دیدم نهاده و درختان امرود و زرد آلو سر ازاں باغ بیروں کرده و چنداں برگ شگوفه بر خاک او ریخته بود که خاک او را زیر گل پنهاں شده بود۔ و مرا یاد آمد آں حکایت که بشهر بلخ ازو شنیده بودم۔ گریه بر من افتاد که در بسیط عالم و اقطار ربع مسکوں او را هیچ جائے نظیرے نمی دیدم۔ ایزد تبارک و تعالی جائے او در جناں کناد بمنه و کرمه۔

عندالوقت سیاحے انگلیسی بطور سیاحت در نیشاپور گذار کرد۔ چوں مزار حکیم خوش کردار در حالت بیکسی و کس مپرسی معاینه کرد سخت متاسف شد۔ بجز ردائے گلهائے باد بهاری هیچ کس پرسان احوال او نبود۔ چوں قطان نیشاپور اهل تشیع اند بریں بوجه سنی اپچو عمر خیام را ملتفت نشدند

و قبر او آماجگاه هدم شده۔

رباعیات عمر خیام دارائے معانی دقیق و نکات و غوامض باتحقیق است۔ اصحاب دل را از آنها جذب پیدا می شود۔ معارف پروران انگلستان جماعتے ترتیب داده اند که آن را خیام کلب نامیده اند۔ هر سال بتقریب یادگار او جلسهٔ منعقد می کنند و از اشعار و ابیات مجالس را گرم می کنند رباعیات عمر خیام بغایت موثر و دلچسپ است۔ مثلے نمونه از خروارے درج ذیل است۔

رباعی

گویند بحشر گفتگو خواهد بود ۔ واں یار عزیز تند خو خواهد بود
از خیر محض جز نکوئی ناید ۔ خوش باش که عاقبت نکو خواهد بود

وله

دلتنگ مشو که تا جهاں خواهد بود ۔ از تو بجهاں نام و نشاں خواهد بود
تا چرخ اسیر و اختراں سیر کنند ۔ نقد تو خلاصهٔ جهاں خواهد بود

بر تغیرات عالم گفته است ؎

روزے فلکم جامه دهد میر کند ۔ روزے دگرم برهنه چوں سیر کند
با چون و چرائے فلکم کارے نیست ۔ غم خوردن بیهوده مرا پیر کند

بامید مغفرت مے گوید ؎

گه تخت سلیماں به لئیمے بخشی ۔ گه تاج نبوت به یتیمے بخشی

یارب چه شود اگر مرا بے سببے از روضۂ مغفرت نسیمے بخشی

اشہر مصنفات عمرخیام اینست - تاریخ جلالی کہ بایمائے جلال الدین ملک شاہ سلجوقی نوشتہ بود و معنون باسم او است -

رسالہ جبر و مقابلہ و معلقات حدود اقلیدس ہم قابل قدر کتب خیام است -

عمرخیام مثل سائر انام در ۵۱۷ھ فوت کرد و در وطن الہام مواطن خویش اعنی نیشاپور مکفون و مدفون شد -

آداب والدین

اقتضائے شرافت و فطرۃ سلیم ہمین است کہ ہرکہ باشما احسان و مروت گزیند شما ہم بدو محبت کنید و ہموارہ اورا محترم و فخیم دانید۔ لا ریب ھل جزآء الاحسان الاالاحسان این حقیقت نفس الامری است کہ در دنیا کسے از والدین مہربان تر، رحیم تر، ہوا خواہ تر و محسن تر نیست۔ بنابرین اخلاص و توقیر شما در حق ایشان ہر قدر زیادہ باشد آں نیز کمتر است۔ اللہ تعالی در کلام معجز نظام خود متعدد نصوص مرصوص مودی اطاعت و رضاجوئی والدین ارشاد فرمودہ است۔ خود رسول مقبول نیز فرمایند کہ خوشنودی والدین موجب رضائے خداوند تعالی است و ظاہر و باہر است کہ رضائے مولی از ہمہ اولی است۔ دیگر انسان راچہ باید اگر رضائے خدا بدست آید۔ ہمین است مطمح نظر حیات انسانی۔ اللہ بس باقی ہوس۔

ازانکہ در ہوا خواہی والدین ہیچ شائبہ ریب نیست بایقین عین خواہش و تمنائے ایشان است کہ اولاد و

اعتقاد شاں نیک بخت و صالح باشند و ہر پند و اندرز که دہند مدار آں بر خلوص و حسن نیت شاں است۔ لہذا فائدہ و سعادت شما اندریں منحصر است که نصائح ایشاں را بگوش حق بنوش بشنوید و برآں عامل و کاربند شوید۔ بہرکیف شیب و فراز و پست و بالائے زمانہ را بہتر از شما فہمیدہ اند و سرد و گرم مناہج روزگار دیدہ و تلخ و شیریں اعصار و امصار چشیدہ اند تجربہ ہائے ایشاں برائے شما بمنزلۂ خضر طریقت است۔

اطاعت اکابرین و ادب و احترام بزرگ ترین دلیل شرافت نفس است و دریں سلسلہ اشرف و اعلیٰ مرتبہ والدین است از اطاعت ایشاں نہ صرف ازدیاد محبت شاں خواہد شد بل مسرت و نشاط شما وافر و بتکاثر خواہد بود۔ مسرت و بہجت حقیقی مخفی در احساس نیکی است۔

ایں بشمول ادب است که اگر والدین استادہ باشند شما جائے گیر نہ شوید و فوراً برپا شدہ جائے برائے ایشاں بگذارید۔ پیش ایشاں سخنہائے مضحکہ خیز و گپہائے بازی آمیز زنہار نکنید۔ که ایں موجب خفت احترام شاں است چوں ایشاں حرف زن باشند باید که شما سکوت اختیار کنید و بگوش ہوش شنوید۔ پیش ایشاں مودبانہ دو زانو

بنشینید۔ کہ با ادب بودن انسان بودن است۔
حکمائے زمن بے ادب را انسان نمی نامند بل وحشی خوانند
مولوی معنوی می گوید ؎

از خدا خواہیم توفیق ادب   بے ادب محروم ماند از لطف رب

و شاعر دیگر چہ خوب گفتہ است ؎

ادب تاجے است از لطف الٰہی   بنہ بر سر برو ہر جا کہ خواہی

ادب فضیلت انسانی است کہ ازو مفر نیست ؎

ادب بہتر از گنج قارون بود   فزون تر ز ملک فریدون بود

بزرگاں نکردند پروائے مال   کہ اموال را ہست رو در زوال

عناں سوئے علم و ادب تافتند   کہ نام نکو از ادب یافتند

اقوام گم گشتہ راہ از بے ادبی و گستاخی مورد عذابہائے الیم شدند۔ و بے ادبی مرادف بد اخلاقی است و بداخلاقی بدترین ذمائم و قبائح است کہ منتج بہ ہلاکت و تباہی انسان می شود۔ ؎

از ادب پر نور گشت است ایں فلک
وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

ایں شامل سوء ادب است کہ گفتگوئے والدین و بزرگاں قطع کنیم۔ بالفاظ موزوں و مناسب ایشاں را مخاطب باید کرد۔ و در استعمال و تکرار الفاظ محتاط باید شد کہ موجب

ناراضی و رنج ایشاں نہ شود۔ گاہے ماہے در مجلس بزرگاں صدور و ورود باید کرد و توشۂ اقوال دانشمندانہ شاں جمع باید کرد۔ اینچنیں صحبت و منادمت برائے نوجوانان راد موجب تکثیر معلومات باشد۔

اگر والدین از کار بد امتناع کنند و زجر و توبیخ نمایند ایں فعل را بہ سوء نیت شاں منسوب نباید کرد۔ در عربیت مثل است کہ ضرب الوالد للولد کالماء للزرع۔

باید کہ شما کفایت شعاری را دستور العمل خود سازید و بہترین نمونۂ حسن تصرف پیش کنید۔ زندگی اقتصاد و اعتدال از افراط و تفریط بہتر و پر منفعت است۔ بعض نوجواناں بہ اعتماد مواریث و اموال آبائی ہیچ کسبے نمی آموزند و بہ بطالت و ہرزہ گردی بسر اوقات مے کنند۔ چوں اندوختۂ پدری بہ اختتام انجامد بالآخر بہ احتیاج و افلاس دوچار شوند۔ ازیں قبیل نوجواں نہ شوید حیات والدین را غنیمت شمارید و چناں جوہر لیاقت اکتساب کنید کہ تا ابد الآباد بکار شما خورد و از حاجت دولت فانیہ مستغنی و بے اعتنا گرداند۔ سعدی علیہ الرحمۃ دریں معنی شعر غرّا ترقیم نمودہ است ؎

بپایاں رسد خانۂ سیم و زر نہ گردد تہی کیسۂ پیشہ ور

و ہم در گلستاں گل خوشبوے نثر بشگفانیدہ است۔
"مال و دولت دنیا را یا دزد ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ اما ہنر چشمۂ زایندہ است و دولت پایندہ"

در دنیا ہر کس را اوقات غم و ہم و نشاط و انبساط متنبین است و اندریں مواقع مشفق مستشار و ہمدرد با درد لابدی است و ظاہر است کہ کسے از والدین بہی خواہ تر نیست۔ لامحالہ در رنج و راحت بایشاں مراجعت باید کرد۔

چوں والدین مسن و پیرانہ سال شوند و دست و پائے ایشاں از کار و کسب باز ماند باید کہ شما مساعدت و اعانت شاں کنید کہ اینہمہ رفاہیت و منصب با عزت کہ شما را است از توسل شاں حاصل شدہ است و شکر منعم در ہر مذہب و ملت واجب است۔

در حدیث شریف وارد است برّو آباءکم تبرّکم ابناءکم۔ یعنی با والدین خویش سلوک نکو ملحوظ دارید ابنائے شما بشما سلوک نیکو خواہند کرد۔

برکاتِ برطانیہ

(۱) ترقی سیاسی (۲) آزادی مذہب

(۳) مساوات قانونی (۴) نشر و اشاعت تعلیمی

(۵) حفظان صحت

(۶) مرفہ الحالی و فارغ البالی

ملک ما کہ نامش ہند است از ۱۸۵۷ء تا امروز در عہد معدلت مہد برطانیہ دارائے ترقیات بوقلمونی شدہ است۔ نشو و نمائے تمدن و ثقافت، روز افزوں فارغ البالی عامۂ خلائق، نشو و ارتقائے تعلیم و تدریس، کامل و مکمل حریت کہ اوّلہ حکومت خود اختیاری است بہ ایں ہمہ محاسن صوری و معنوی اہل ہند رہین برطانیہ ہستند و از عہدہ تشکر و امتنان بر نمی آیند۔

بر طلاب تاریخ روشن است کہ از یک قرن صد سالہ جنوبی ہند پامال عساکر حربیہ و عرصۂ کارزار نہ شدہ است۔ و نیز شمالی ہند از عرصۂ ممتد از پاس جنگِ حروب قاطبۃً مامون و مصئون است۔ ہمیں امنیت است کہ مورث ترقیات جلیلہ ما شدہ است۔ ما کہ در دور صلح و آشتی نفس مے زنیم تصور

و وہم آں بد وقتہا نمی توانیم کرد۔ کہ گرم بازاری قتل و نہب و سفک وبا بود و مردماں را کارد بہ استخواں رسیدہ و ہمہ جانے بہ نانے می دادند و کس نمے خرید۔ اگر بجرد امنیّت را در حیز تحریر آوردہ شود کہ ما را از دولت برطانیہ حاصل شد ایں ہم بسند است و برائے آں امن ہندیاں بعد از نفی اورنگ زیب (۱۷۰۷) تا یک صد و نیم سال آتیہ چشم براہ بودند۔

ما اکنوں بہ تسلسل ہمہ خوبہائے برطانیہ یک یک تسوید مے نمائیم۔

ترقی سیاسی بموجب اعلان ملکہ وکتوریہ آنجہانی مردمان ہند حقوق جہانبانی و مراعات ملک رانی حصول نمودہ اند و دریں خصوص عہد بعہد ترقی دار تزاید شدہ است کہ عندالوقت حکومت جماہیر و عوام قائم شدہ است۔ چندانکہ حقوق سیاسی و حکومت اہل ہند را مرعی شدہ است برائے صلاحیّت و استعداد ہندیاں بمنزلۂ معیار و امتحان است۔ **مصرعہ**

تا بہ بینیم کہ از غیب چہ آید بہ ظہور

آزادی مذہب اہل برطانیہ بغایت زیرک و فاطن اند۔ در امور مذہبی حکمت عملیٔ اکبر اعظم را پے بردہ اند۔ ہمین است ثبوت سیاسی تیقظ و بیداری شاں۔ سرزمین ہندوستان محال مختلفۃ المشارب است۔ مردمان ایں جاہا عتیق الخیال اند کہنگی د

دقیانوسی را اتباع کنند- روایات فرسوده را از جان عزیز تر دارند
اگر کسے متعرض آنها شود بقیمت جان گرامی خریدن دریغ ننمایند
برائے راعی در حق رعایا و برایا ہمیں طریق کار بہتر و افضل
است کہ ہمہ اسالیب مشرقی را بحال خود آنہا بگذارند - ایں
یکے از سرائر امنیت ہندوستان است کہ اہل برطانیہ در مذہب
ہندیاں مخل نمی شوند و بہ حکمت عملی و اصول زریں "گذر کنید و
دیگراں را بگذارید کہ گذر کنند" عمل پیرا ہستند-

مساوات قانونی در انظار قانون ملکی آمر و مامور، رئیس و
مزدور، عامی و عالم، تعلیم یافتہ و جاہل پایۂ مساوی دارند- در
توضیح و تشریح آئین و نفاذ و تنفیذ قانون فرقہ یا قوم فرد یا
مرد ملحوظ نمے شود- اکنوں قوانین "منو" کالعدم بل نسیاً منسیاً
شدہ است- ذات، جنس و برادری مدنظر نیست- یک قانون و
یک حکم برائے ہمہ در طول و عرض ملک جاری و ساری است
مردمان کہن سال اندازہ و تخمین تفوق قوانین انگلیسیہ می توانند
کرد کہ قبل از ورود فرنگیاں و تسلط ایشاں در ہند بقید حیات
بودند- خصوص زمانیکہ بعد از مرگ رنجیت سنگھ عامل پنجاب
متعاقب شد نقشۂ طوائف الملوکی و خلیع العذاری پیش مے کرد-

تعلیمی نشو و نما در طویل و عریض فہارس میامن و برکات
و خیرات و مبرات دولت برطانیہ بعد از امن درجۂ تعلیم حیثیت

ثانوی دارد۔ برطانیہ تعلیم را بدل و حال نشر دادہ است ۔ و وسائل و ذرائع موثر بکار بردہ انجاح مرام کردہ است ۔ بریں یک شعبہ گرانقدر بہرۂ محاصل ملکی سالانہ خرج مے شود۔

سر ولیم ہنٹر کہ ماہر تعلیم است دریں نمط میگوید کہ اگرچہ ہندوستان در میدان ترقیٔ مادی کارہائے مہتم بالشان بمنصۂ شہود جلوہ گر کردہ است لاکن آزادی کہ برطانیہ او را از جہل و نادانی عطا کردہ است ازاں ترقی مادی گوئے سبقت ربودہ است ۔

حکام کہ ہندیاں را از حضیض ضلالت بہ اوج عروج مترقی کردہ اند۔ از ایشاں اسامی لارد میو، لارد رپن و لارد کرزن تذکرہ خصوصی دارند۔ اخلاف ایشاں ہم برخلاف ایشاں نہ کردند بل بر نقوش ایشاں گامزن شدند و نتیجہ اش اینست کہ ملک ماباں یوماً فیوماً المضاعف ترقی کردہ است۔

حفظان صحت برائے حفظ و پاس صحت و ثبات ہندیاں شعبۂ جداگانہ ترتیب دادہ اند۔ وطن مالوف ما بیمارستان الوف دارد۔ ازینہا مرضے حظ وافر و غربا قسمت متکاثر اکتساب مے کنند و برائے دد و دام و مواشی و انعام ہم بیمارخانہا وا کردہ اند برائے انسداد و تدارک امراض مثلاً تخمہ و امتلا، طاعون و آبلہ روئی و بخار موسمی وغیرہم شفاخانہ جات مخصوصہ قائم کردہ اند۔

.. .. در آنجاها علاوهٔ استصواب و استشارهٔ طبی ادویات و ادوات نیز برائے جبر و اصلاح ریشها رائگاں می دهند۔ بلدیات شهر و انجمنهائے اضلاعی و قصباتی از محاکم طبی استمداد کنند و تمتع یابند۔

دولت و مرفه الحالی درین عصر اگر یک طرف آزادی مذهب، تعلیم و توسیع حقوق سیاسی، مساوات قانونی و پابندی قوانین حفظان صحت، اخلاقی و اشباحی نشو و نمائے ما موقعه بهم داده است۔ طرف دیگر کالسکه بخار، شاهراه هائے پخته و استوار، واهیائے انهار، پست خانها و تلگراف، ریدیو و تیلی ویژن، تیلی فون وغیره در تزاید و ترقی تجارت و داد و ستد و بهم رسانی حوائج ضروریه آسائش فراوان رسانیده است۔ ملک ما اکثر و بیشتر بر زراعت و کشت و کار انحصار دارد۔ انسداد قحط و امساک هم طمانیت بخش انصرام یافته است۔ حکومت برائے ترقی و ترویج زراعت دهاقین را نقود و تقاوی می دهد۔ فلاح و بهبود و سود عامه مطمح نظر است۔ ملکی و غیر ملکی تجارت را معیار روز بروز برتر و بلندتر میشود۔ تحاریک که موجب ازدیاد شغف و دلچسپی است رو بترقی است الغرض فهرس برکات چنین طویل بل اطول است که چوں قلم اینجا رسید بعجز سر به نهاد۔

آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند
اشھیٰ لنا و احلیٰ من قبلۃ العذاریٰ

حافظ رح

خدائے بے ہمتائے را کبریائی سزد کہ در طرفۃ العین جہانے را برہم زند وکس نمی آرد کہ آنجا دم زند۔ شمہ از سطوت کبریائی اوست۔ پس بندگان حقیقی را علی العموم و پرستاران رسمی را بالخصوص مضمون شعر ذیل پیش نہاد خود باید داشت ؎

تو مشو مغرور بر علم خدا دیر گیرد سخت گیرد مر ترا

و ہادی ثقلین را چہا وصف باید کرد کہ وظیفہ اخراجہم من الظلمۃ الی النور چناں بحکمت بالغہ خود انجام ساخت و ایں راہنمائے راستیں مفاسد را از مصالح و حق را از باطل چناں از یکدگر جدا و متمیز ساخت کہ تعریف شاعرے بر آں موزوں می نماید کہ گفت ؎

محمدؐ عربی کآبروئے ہر دو سرا است
کسے کہ خاک درش نیست خاک بر سر او

و شعر سعدی ہم شاہد عدل است کہ گفت ؎

مپندار سعدی کہ راہ صفا ۔ تواں رفت جز درپئے مصطفٰے

پس طالب فوز را چارہ نیست کہ دوا ملکات ردیہ خود از شفاخانۂ ایں طبیب روحانی جوید و ہموارہ خود را از مناہی ملت بیضا نگاہدارد تا محروم و معتوب نہ گردد چہ ؎

بندہ آمد از برائے بندگی ۔ زندگی بے بندگی شرمندگی

و ہمانا باید دانست کہ منتہی عنہ علی اختلاف الاقوال فی الجملہ خالی از مفسدہ و قبح نیست و حکیم مطلق چوں ترقی فرد اکمل کہ واسطۃ العقد کائنات است بدل و جاں مے خواہد ازانجا است کہ بعنایت خود انبیا را بمشعل برداری ہدایت و ارشاد بنواخت تا ما کوتاہ بیناں نفع خود از نقصان وا جوئیم و مفاسد را فرا ترک نمودہ درجات قرب را بحد امکان حاصل نمائیم و چوں ابن آدم معجون مرکبے است کہ ثلثانش داعیان تسفل و موجبات درکات اند۔ پس بیش از بیش تیقظ لازمۂ حیات وے باید بود تا از دام ایناں مصون ماند چہ نمی خواہند کہ ابن آدم بہ شرف مقعد صدق عند ملیک مقتدر آراستہ گردد ازینجا است کہ چوں انسان از تسویلات ایناں ہوشیاری ورزد چنداں عروج الی حظیرۃ القدس نماید کہ جبرئیل ہم بزبان عجز اظہار کند کہ ؎

اگر من سر موی برتر پرم   فروغ تجلی بسوزد پرم

پس ازیں تقریر چوں واضح شد کہ جملہ مفاسد حبائل بواعث الی التسفل است اجتناب ازانہا حتما مقتضیا شد

چہ سے

زدشمن حذر کردن اولیٰ بود   کزو ننگ دنیا و عقبیٰ بود

و نیز مفاسد را درجات ہست بسان درجہ کفر دون کفر۔ پس شرب خمر تالی شرک باللہ است کہ چوں مسمی بہ ام الخبائث حسب واقع است بل علۃ علل است مر شرک را چنانکہ از قصۂ برصیصا عابد ہویدا است کہ از شرب خمر بقتل نفس محقون الدم و زنا و شرک آلودہ شد ام الخبائث یعنی سرچشمہ کافہ مفاسد و قبائح بودن ایں پارگین آثام آفریں ازاں است کہ عقل ازو فرار نماید چنانکہ فرشتہ از دیو۔ و بدیہی است کہ محافظ ہر گونہ از ہمہ ہرزہ گیہا مرادمی را عقل است و روایت است کہ از فاروق اعظم پرسیدند کہ مطالبہ تحریم خمیر را چنداں تصدیعہ چرا برخود می کنی؟ حالانکہ مایہ راحت جزیں دیگر است و کسے چہ خوش سرایدہ

سے   بجواہ آں جاں را قوت بجواہ آں کام را لذت

بجواہ آں چشم را لالہ   بجواہ آں مغز را عبہر

فرمودند کہ چوں نزد ہمہ مزّیت عقل مسلم است پس

چیزیکه مزاحم آں باشد بل نقصان درو پیدا سازد۔ ازو احتراز را لابد است ورنہ ع

نباید کہ تا مت نہند آدمی

و اہل فرس کہ مدعی ملوکیت ازلیہ خود تاں بودند دمار از نہاد شاں چیزے کہ برآورد ہمیں زہر گیاہ بود و شوکت جم و فریدوں و دیگر سلاطین جبابرہ آں خطہ جز بہ افسانہ یادگار نیست پس در مرثیہ شاں کسے ہیچو خاقانی چہ خوش گفتہ ؎

بسیار نظر کردم در مسند سلطانہ
در دیدہ نمے آید آں شوکت شاہانہ

و باسعان نظر واضح گردد کہ سبب زوال مرہمہ ایالتہائے جبابرہ پر سطوت و جبروت جز اشتغال بعیش و عشرت چیزے دیگر نبود و محقق نیست کہ تکمیل بساط عشرت اندوزی سوائے خمر میسر نمی گردد۔ بل ایں دستمایہ خناس اسّس اساس تعیش است و دولت مغول کہ چوں سیل عرم بر نشیب و فراز درّہ و بیتہ اماکن استیلا یافتہ بودند و سلطنت پر صولت خوارزم شاہ و خلافت پر حشمت و تزک کہ چشم را خیرہ کردے تہ وبالا ساختند و کسی را یارائے سناواۃ مطاردہ با ایشاں نبود و ایں فتنہ تاتار گویا کہ شب تار بود بر ہمہ

کس مستولی گشتہ استیصال کردہ راست است اگر گفتہ آید ؎

حصار کوب صف شکن کہ خیزدش نفت از دہن
چو از گلوئے اہرمن شررہ فشاں بخارہا

ہم ثلمہ اولین ایشاں از قدح خمر بود کہ ندریجاً ہمہ شوکت شاں را کاؤ خورد ساخت و تائید ایں عبارت وصاف در ذکر محاربۂ ملک مظفر بالکید بوقا مطالعہ باید کرد۔ و اندریں صرف نظر کردہ خاندان مغلیہ را بخاطر باید آورد۔ کہ محمد شاہ را از بستر نرم بر خاکستر گرم نشاندن از چہ حاصل شد اگر توغل در عیش و شرب مدام صباح و مساء علی الدوام نبود الحق ایں موت احمر کہ وما خبث لا یخرج الا نکدا در حق وے صادق آید داہیۂ عظمیٰ است و چوں کسے اتفاق پابند آں گشت پس بدار البوار رفتن آں قضائے مبرم شد نعوذ باللہ من سائر المفاسد لاسیما من الخمر فانھا من احدی الکبر لا تبقی و لا تذر و ام الخبائث بودن مر آں محقق شد و من بعد ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

و باید دانست کہ ہر جویائے ثروت و ارتقاء علیا خواہ فرد باشد یا جماعۂ کبریٰ چوں بہ حالت آں تفحص نام کردہ

واضح شود کہ ازیں بلیہ بغایت پرحذر بودند بل از سایہ اش می گریختند مثلاً اکبر را کہ بر زبان عالمگیر اکفر بود۔ خطاب یافتہ است بنظر غائر ملاحظہ باید نمود در تذکرہ وے ہیچ جائے ذکر ایں شجرۂ خبیثہ نمی آید و جہانگیر چوں در انصرام مہمات پا افشردہ اوّلاً بریں چہار تکبیر زد و در قلمرو ہم سیاست کرد کہ ہیچکس ایں را استعمال نسازد۔ چنانکہ بر بینندۂ تزک جہانگیری مخفی نیست۔

و حضرت حافظ صاحب العیاذ باللہ ازیں نیز مجتنب بودند و آنچہ دریں شعر یا آں اشعار دیگر ذکر کشر ایں مشر مستنبط آمدہ محمول براں است کہ ہمہ تعریض مرائیان زمانہ ایشاں است۔ چنانکہ در بیتے می فرمایند ؎

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما
چیست یاران طریقت بعد ازیں تدبیر ما

و ہلمّ جرّاً و ہمچنیں ایں ہم منجملہ ازاں تعاریض است کہ گفتند ؎

آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند
اشہیٰ لنا و احلیٰ من قبلۃ العذاریٰ

والسلام خیرالختام ھذا ما اوردنا واللہ یھدی من یشاء الی سبیل اسلام۔

مستقبل ہند

خدائے معزّ و مذلّ را ستائش بے پایاں کہ یکے را اندازد و دیگرے را افرازد و مصطفےٰ کومن را بنائش بیکراں کہ دستور العملے در عالم موجود گذاشتہ اگر کسے پابند وے شود خود را از خاک مذلت برداشتہ بر اوج عزت برساند۔ باید دانست کہ بجز ذات باری عزّ اسمہ بہ اسرار محیط عالم کسے را واقفیت نیست چنانکہ گفتہ قل لایعلم الغیب الا اللہ لاکن انسان را چوں بنور بصیرت نواختہ است ہم امر فرماید کہ در انجام ببینی حتی الوسع دریغ نکند چنانکہ گفتہ قل سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبۃ المکذبین۔

پس چوں بغور دیدہ آید ہویدا گردد کہ افلاح موکول بہ اتفاق است و حرماں موقوف بر خلاف۔ چنانکہ گفتہ اند ؎

ز اتفاق مگس شہد مے شود پیدا
خدا چہ لذّت شیریں در اتفاق نہاد

و دریں زمانہ چوں قہرمان ولایت اجنبیہ است آں نے خواہد کہ در افراد و ملل خطّہ ہند کہ مستقر اوّلین آدم است

و نخبۂ سائر عالم چناں وحدت روئے نماید کہ انتفاع وے بمعرض زوال گردد۔ ازانجا است کہ بقدر امکان در تخالف و تباغض سکان کوشد و خودماں را پیوستہ بجوئیشاوندان و ہمسایگاں در نزاع و جدال دارد و ما باشندگاں ہستیم کہ از حقیقت کار غافل شدہ بر اشارۂ وے رقص می کنیم و ہرچہ بفرماید منزل من اللہ می دانیم۔ تیرہ بختی بر ما چناں مستولی گشتہ کہ حق را نام باطل می دہیم چنانکہ از ابتدائے محاط گشتن در تسلط استبداد تا اینوقت یکبار کوشش آزادی کماحقہ کردہ ایم ولے او را بعذر یاد مے کنیم حالانکہ الحال ایں محقق گشتہ است کہ ہر ملت و ملک را حق است کہ از مسکوننہ خود اولاد بالذات خودماں انتفاع گیرد۔ چنانکہ امریکہ بریں ہدایت عمل پیرا شدہ نجات خود حاصل کرد و اکنوں فلپائن و آئرستان حاصل کردہ است۔ پس مارا چہ گناہ است کہ برائے فائدۂ دائمی خود ہیچ تدارک بجوئیم۔ معلوم گردد کہ نہ نزد ہمہ کس ثابت شدہ کہ از ہمہ آبادی عالم ہند را در فراوانی آلات تجارۃ و پیداوار خام حظے وافر حاصل است و دیگر کیے اگر ہست درجۂ مابعد دارد۔ پس چوں حقیقت طراوت و نزہت ملک ماں معلوم گشت باید کہ کوشش ما ہم دہ چنداں شود۔ تا رشتۂ نجات بدست ما حاصل آید۔ لاکن حالات ما دریں وقت

هر چه هست هر که و مه را معلوم هست حاکم ما در سیاست ذاتی عدیل خود ندارد و شوکت وے در مقابلۂ سلاطین موجوده هزار چند است خواه فضائی باشد یا بحری و اکنون تفوق بر یکدگر موقوف بر ہمیں دو قوت است۔ آں زمانه قصۂ پارینه شد که رستم ہفتخوان را مسخر کرد ولے از بصائر معلوم گردد که چوں عزیمت امرے کما ینبغی شود باری عز اسمہٗ معین بے کس می گردد چنانکه در جنگ عمومی واضح گشته که اتراک با ہمہ بے سر و سامانی قلب سپاه غنیم را شکسته ہمہ دسیسه ہائے شاں را ہبآءً منثورا کرده اند و در مؤتمر لوزان از نعرۂ عصمت ہمہ شوکت اتحادیاں بے آب شد و مسودات شاں در آب۔ معلوم نمی شد که ہندیاں را از کدام حادثۂ فاجعه انتباه خواہد شد چه نان را گذاشته بر ریزه قانع شده ایم و آں ہم از دست غیر۔ و اجناس خام ما ازینجا برده در کارخانہائے خود تیار ساخته بصد چند ما را بفروشند و ما ہستیم که ایں ساخته پرداختۂ غیر را ہیچو ارمغانے می بریم چنانکه ترکاں خوان یغما را۔

اگر بحث و کشف بر حالات حاضره امرے صعب است و استیفا را دفترہا می باید لاکن بر قدر یسیر اکتفا کرده تنبیه نمودن ہم مفید مطلب است چه العاقل تکفیہ الاشارۃ

امروز اعداد قلیل را گذاشته مردمان ہند کہ بر ایشان فرض
نجات دادن خودماں علیہ گردد دو کس اند۔ ہندو و مسلمان
ہندو اگرچہ ورد زبان می دارند کہ آزادی حق ما است۔ و
خواہیم گرفت۔
ہم مستعد و آمادہ ہستند۔ مگر قلیلؔ ما ہم چہ اکثر ایشان
می خواہند کہ اگر آزادی حاصل شود ازو فائدہ بالذات ما را
شود کہ دیگر دست نگر ما باشد نہ ہمسر ما۔ چنانکہ از افراد شان
گاہے بگاہے بر امرے فضول مثل کمیونل ایوارڈ وغیرہ واضح
گردد و ایں از قاصر النظری ایشان است۔ مطالب آزادی را
ایں چنیں خصلت موجب قید دوامی گرداند نہ مبتی و تنگ چشمی
ایشاں بر ہمیں قدر موقوف نیست بلکہ بہ افراد خود کہ در
عداد قریباً نہ کرور ہستند ہم بر بیندگان چراند مخفی نیست
و آں ہردم از ایشان آہ و زاری ہستند و ہر یک
می گوید کہ ؎
من از بیگانگاں ہرگز نہ نالم کہ با من ہرچہ کرد آں آشنا کرد
اگر ایں جم غفیر را شمہ از عقل بودے بر خلاف ایں عامل
گشتے و از اجزاء خود گذشتہ ہمسائگاں را ہم بطیب خاطر
راضی و خوشنود ساختے و راضی کردن کسے مشکل نیست اگر
از اعماق قلب آمادگی و تمائل باشد۔ چنانکہ در ملک مصر

کثرت مسلمانان را بود و زاغلول پاشا قبطیاں را از حق خود فزون
داده راضی کرده معین خود ساخت و حاکم اجنبی را بجز دل
نشاند لاکن چوں حاکم روباه کار و مطلب برآر بود باز ایشاں
را در پس و پیش انداخت اکنوں باز شنیده آید آزادی کامل
را آماده گشته اند لاکن ایں حال زندگان است ما مردگاں را
بدیں چه کار که ع

چه داند بوزنه لذّات ادرک

و دیگر طائفهٔ مسلماناں که هستند از ایشاں امرا باسرہم
نبیرگاں حاکم غیر گشته می خواهند که آزادی قطعاً بدست
نیاید تا که نواله تر از حلقوم ما بروں نرود - و براین عمل پیرا
گشته اند که ے

خلاف رائے سلطاں رائے جستن بخون خویش باید دست شستن

در تنعمات و خود کامیها چناں از حالات طبقهٔ غربا که بعضے
از ایشاں را نان جویں هم میسّر نمی آید مغفل شده اند که در
نفخ صور شاید بیاگاهند و غربا اند که هردم می گویند ے

چو رفت از دست خم و جام ساقی
بما جز غم نمانده هیچ باقی

و فقر مصیبتے است که چوں کس درو گرفتار آید از و ایمان،
دیانت، امانت و ذہانت و کیاست بیروں رود و در دست امرا

بازیچہ مے شوند و امرا غربا را میراث مردہ ریگ تصوّر نمودہ حسب مراد خود در ایشاں تصرف می کنند۔ ازیں حال است رسول ثقلین گفتہ کہ الفقر سواد الوجہ الدارین۔ و سعدی شیرازی می گوید "بوجہ فقر نماز کہ اہم فریضۂ اسلام است بخشوع و خضوع کہ علامت قبولیّت است نہ انجامد کہ نمازی می گوید ؎

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم

پس چوں عمل امرائے مسلماناں ایں شد کہ ؎

اگر شہ روز را گوید شب است ایں بباید گفت اینک ماہ و پرویں

و فقرائے ایشاں (الّا ماشاء اللہ) اینکہ ما را نان باید نہ ایمان۔ ازیں باعث طلب آزادی از جانب مسلماناں در موقف تعویق است۔ اگر خدائے عز و جل بفضلہ سببے پیدا کند او مسبب الاسباب است و یفعل اللہ مایشاء و یحکم ما یرید۔

حالت ہنود چوں در تنگ چشمی بدیں منوال است۔ و کثرت شاں دریں ملک است و اہل غنا ہم ہستند۔ پس بمصداق کل الصید فی جوف الفراء ملاک امر آزادی شاں ہستند۔ پس چوں اقلیّت را بوسعت دلی راضی نکنند تا ابد الآباد از گرداب حوادث نجات نخواہد شد۔ چہ گویند ع

دو دل یک شود بشکند کوه را

وہم گویند کہ قوت دست در انگشت خنصر پنہاں باشد و قوت زنجیر در حلقۂ کمزور و قومے چوں کمزور را رعایت نکند بمقصد خود واصل نگردد۔ مگر یاس ہم نیست کہ ہرزوالے را کمالے۔ آخر روزے خواہند فہمید و امید کہ نجات حاصل خواہند کرد۔ واللہ المستعان علی ما فرید۔

الملک یبقی مع الکفر ولا یبقی مع الظلم

ہمہ برتری مر خدائے جل و علا راست کہ انسان را بخلعت خلافت بنواخت و انبیاء کرام را کہ خلاصہ تکوین اند در ہر عصر بہر قوم پیاپے فرستادہ مونس و معلم اساس و اطوار طراز خلافت ساخت خصوصاً خلیفۃ اللہ الاعظم والنبی الاکرم محمود الثقلین کہ حسان در وصف وے مے طرازد ؂

ما ان مدحت محمدی بمقالتی

لاکن مدحت مقالتی بمحمدی

و صاحب قصیدۂ بردہ مے گوید ؂

فاق النبیین فی خلق وخلق ولم یدانوہ فی علم ولاحکم

و بفارسی کسے چہ خوش مے گوید ؂

چنوے خردمند فرخ نہاد ندارد جہاں تاجہان است یاد

شمہ از وصف مالایحصی ویست برائے تجدید عماد خلافت و قلع و قمع رگ و پئے ظلم و عدوان الی آخر الدہر مارا ارزانی فرمود۔ پس شکرانہ مر ایں نعمت عظمیٰ را در گوشۂ دماغ نمی گنجد کہ چہ طور از عہدہ آں بر آئیم لکن بفحوائے ما لا

بدوك كله لاينزك كله سپرنه انداخته از قصور عدم
احاطه تام به بارگاه عز اسمهٗ رجوع باید آورد که خداوند بخشنده
دستگیر کریم خطا پوش پوزش پذیر است - پس باید دانست
که ظلم اگرچه بر جمله شیون و کوائف محیط است چه بلغت
وضع الشی فی غیر محله تعبیر کرده مے شود لکن مقصود دریںجا
فردے ازوست که به فساد فی الارض معنون باشد یا اتلاف
عرض و نفس و مال کسے مودی معنی وے است پس حکومت
و ایالت با نظام اصلح را تار مار گردانندگاں اگرچه بے پایاں
است لکن عدوان از همه اکبر و اعظم است گویا در هدم
بنیان عدل و امن و تخریب اساس رفاهیة انام ایں را
ید طولیٰ حاصل است بل منجنیق است یا طوفان که هجوم آں
هیجان و غوغائے لا عاصم الیوم الامن رحم والامان
والحفیظ بر زبان کافهٔ انام جاری گشتن همان و ازینجا است
که چوں طفل بگفتار در آید اولیں سبق او همیں که خبردار
به از شیر مردم در ۔ یا همچنیں تلقین کرده شود که نورچشمها
با هرکس تسلیم بشود با کسے مستیز که رنج مرساں و کریما
فارسی اولیں کتابیست در تهذیب اخلاق که با بچگاں درس
مے دهند چه گوش زده اثرے دارد مثالیست محقق و برهانے
است ساطع - لاسیما آموخته طفلی تا بلحد دمساز باشد - و

معلم اخلاق قلاسفر اسلام سعدی چہ خوش می سرایدہ

ندانی کہ سعدی مکاں ازچہ یافت نہ ہاموں نوردد و نہ صحرا نشگافت
بخوردی بخورد از بزرگاں قفا خدا دادش اندر بزرگی صفا

پس در کریما وارد است در مذمت کہ ؎

ستم بر ضعیفان مسکین مکن کہ ظالم بدوزخ رود بے سخن
ستم کش گر آہے برآرد ز دل زند سوز او شعلہ از آب و گل

و در توضیح مضمون اگر امثلہ بے شمار است لکن مشتے نمونہ از خروار پیش ناظرین کرام کردہ می شود ع

گر قبول افتند زہے عزّ و شرف

معلوم باد کہ چوں محض ظلم انفراداً زہر گیا ہست کہ بجز استیصال ظالم تریاقے ندارد پس صدورش ازاں کس کہ وے خلیفۃ اللہ فی العالم و ظلہ فی ارضہ باشد۔ قبیح ترین اشیاء است۔ چہ شاہ شباں باشد نہ بساں گرگ مردم در و نیز چوں ماموں دریں دار مستعار قیام است تا ضعیف و شریف بمقصود خود باحسن وجوہ رسیدہ نیل مطالب کنند۔ فوز فلاح دار اخریٰ پس قیام نظام را عدل شرط است نہ زہد و تقویٰ بل اسلام رسمی ہم بکار نمی آید نعم اسلام حقیقی و عدل یکے است مضمون بہ دو نام چہ اسلام رسمی اگر باعث استحکام و دوام سلطنت بودے خدائے کریم کفار را از ازل تا

ابد بر یک کاشانہ ہم مسلّط نکردے چہ جائیکہ تملک بقاع فسیح و اقالیم وسیع پس ہرکہ بنیاد ظلم بنہاد و عدل و انصاف را از دست بداد۔ خدائے عزّ و علا چناں دمار را بر آورد کہ ہمچو ابتر و عقیم ہیچکس یادگار وے بر خطۂ عالم نماند۔

و تائید ایں مقدمہ را تصفح و تجسّس اوراق مخاطرات کافی است چہ تاریخ یا از اسرار گذشتگاں وا مے گوید یا از آغاز و انجام رفتگاں تبصرۂ دلخواہ می نماید و ازاں جملہ کہ بعض سلطنت مصر عزۃً گشتہ کوس لمن الملک زد چوں بر بنی اسرائیل ظلم بیجا شد و از حد خود تجاوز کرد خدائے عالم ان سمع خیل حشمہ بہ فبئس الورد المورود معلم ساختہ و افسانۂ عبرۃ لاولی الالباب بر افواہ انام الی یوم القیامم باقی و دائم گذاشت و تہذیب بابلی کہ موسوم بکلدانی ہم است از رعونت بیجا و ظلم بے محابا چناں پارہ شد کہ

بکاویدن ہم بدست نمی آید۔

و دیگر جانب ع

نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

سعدی در حق وے گفتہ است چہ آں در عدل و انصاف ضرب المثل گشتہ است اگر آں دریں ملکہ فاضلہ فاضلترین عصر نبودے چنداں شہرت نورزیدے و اخلاقش

چوں از جادهٔ وے انحراف کردند تفرق شد . . . شنیده
که نام شاه هیچ کس را معلوم نیست و آورده اند که عمر
بن عبدالعزیز که در زمان خود رافع الویهٔ عدل و نصفت بود
جواباً بعامل خود نوشت - چوں آں استجازه کرد که قدرے بر
مردم قدغن کرده شود چه بغیر اظهار رعب وحدهٔ نظام امور
سر انجام نپذیرد - "لا دروغ مے گوئی ، عدل کن ، باز عادل
کن همه مفاد خود بخود خواهد رفت چه درشتی مفسده مورث
استحکام و عدل این ملکمرد چناں بود که کفار سند به محض
شنیدن این خلق عظیم باو چناں گرویدند که بجز اطاعت و
انقیاد چاره ندیدند و در تاریخ بلاذری باب فتوح السند شاهد
عدل است پس واضح است که عدل سیرتی دشمن را مخلص
و فادار سازد و ظلم شناعتی است که یار را مار آستین می نماید
و سلطنت بغیر رافت و عدالت انتظام نمی پذیرد - چه قاعده
است جبلت القلوب الی حب من احسن الیها و
بغض من اساء علیها -

هویدا است که چوں بادشاہے طرح ظلم افگند رعایا ازو
ملول گشته تدریجاً انقلاع وے کنند - چه ع
رعیت چو بیخ است سلطاں درخت
مقوله واقعه است - چوں بیخ محکم شود وجود درخت

نابود شود - و هم مخفی نیست که کفرهٔ عدال اپالیشت حسب
دلخواه کردند و مسلمانان ظلمه جز بنام زشت باخود نبردند
و حکومت عالم و ممالک چون بحق عبید تعلق دارد پس هرکه
داد کرد داد او صولت و تسلط وی برقرار داشت قطع نظر
ازین که کافر باشد یا مسلم و کسیکه ستمگر گردد چنان کالامس
الدابر گردد که تا آخر زمان نامش بجز صد هزار لعنت نفرین
نمی خوانند اگرچه مسلمان هم باشد - و چون بنظر امعان دیده
شود اسلام را عدل ملاک امره است و خدای قدوس برای
عدل بسیار تاکید کرده چنانکه فرماید اعدلو هو اقرب للتقوی
و هم می فرماید ولا یجرمنکم شنئان قوم علی ان
لا تعدلو - پس معاند امر الهی بحسرت بمیرد و مانع امر
خداوندی جانش گیرد - پس عدل لازم حکومت است - و
پادشاه را رسد که این شعر دواما ورد زبان دارد ؎

خیری کن ای فلان و غنیمت شمار عمر
زان پیشتر که بانگ برآید فلان نماند

ابوالفیض فیضی

(۱) نام و نسب (۲) ولادت و تعلیم

(۳) رسائی بحضرت شاہنشاہ اکبر

(۴) خدمات ملکی (۵) تصانیف

(۶) اخلاق و عادات (۷) وفات حسرت آیات

ابوالفیض، فیضی فیاضی، نام و تخلص۔ او پسر شیخ مبارک بن شیخ خضر متوطن ناگور بود۔ شیخ موسے که جد امجد او بود در ۹۰۰ھ از یمن (عرب) ہجرت نموده برائے زیارت اولیائے ہند در قصبه ریل که دراں ایام علاقه سندھ بود سکونت پذیرفت۔ در قرن دہم شیخ خضر عازم یمن شده در راه موضع ناگور را مخیم سرادق جلال کرد۔ ہمیں جا در ۹۱۱ھ شیخ متولد شد و مبارک الله نام نهاده رسم تسمیه بجائے آوردند۔

شیخ مبارک در سن چہار دہم پیش خواجه عطن و خواجه عبدالله احرار و خطیب گازرونی مرۂ بعد اولی زانوئے تلمذ طے نمود و کسب وکمال ظاہری و باطنی اکتساب نمود۔ شیخ

مزبور سیاح بے پناہ بود۔ و در اثنائے سیاحت علوم منطق حکمت و فلسفہ را استفادہ کرد۔ القصّہ فیلسوف بے مثل، عالم جید، متقی بے حد، متدین با صفائے باطن و طہارت بود۔ ازیں رو مغتبط و محسود زمانیاں شد۔ ایشاں ریشہ دوانیاں کردند و پیوستہ اورا مبتلائے مصائب گردانیدند۔ نہ او را پیش احباب ملجاء و ماوا بود و نہ اعدا جائے قرار و پناہ مے دادند۔ ازیں سو راندہ وزاں سو درماندہ ہمیشہ آوارہ دشت نوردی می بود بالآخر در سنہ ۹۵۰ھ بمقام آگرہ توطن کرد و شیخ علاء الدین مجذوب را پیشوا و سالک ورزید۔ در آبادانی چار باغ رخت اقامت انداخت و در قبیلہ شاداب زنا شوئی کرد۔ بظاہر شغل درس و تدریس بود لاکن در تخلیہ مشغلۂ اذکار و اوراد۔ اگر کسے مخلص محتاط چیزے بطور تہدیہ آوردے او در قبول کنے دریغ نکردے۔

در سنہ ۹۵۴ھ مطابق سنہ ۱۵۴۷ میلادی بمقام چار باغ شجر امید شیخ مبارک را ثمر نورس پدید آمد اگر سعادت و اقبال در موکب جلال او بود لیکن حالا زمان فرحت توامان خیلے بعید بود۔ ہنوز زندگی والدین او سراپا افلاس و نکبت بود و سابقۂ ایشاں بہ تنگدستی و فاقہ بود لاکن علم و فضل از پدر فضیلت مآب و حکمت انتساب در ارث تحصیل نمود

در علوم متداوله از منقولات و معقولات ید طولی داشت ۔ و
درین صنوف بے عدیل و بے سہیم بود جوہر طبعش علی الخصوص
در فلسفہ و حکمت درخشید و تمغائے تحسین از کہ و مہ طلبید۔
و مذاق شعر و سخن ہم برو غالب بود ۔ دل و دماغش از
فیضان قدرت بوجہ اتم سیراب شدہ بود ۔ در طب نیز مہارت
تامہ داشت و بے مزد و منت مداوات کردے و چوں از دست
ناداری استخلاص یافت ادویہ ہم حسبۃً للّٰہی داد۔
حالات شیخ مبارک و پسرانش بسیار صعوبتناک است ۔
تا بست سال در آلام و مصائب گرفتار ماندند۔ شیخ درسال
دوازدہم جلوس اکبر بخدمت او رسیدہ مورد عنایات بیغایات
گشت ۔ ہنگام ملازمت چوں شیخ را بیرون پنجرہ نقرہ استادہ
کردند او دانست کہ ایں طور از خدمت مدحت سرائی شاہ
عہدہ برآ نخواہد شد۔ ایں قطعہ بدیہہ گفت قطعہ ؎

یادشاہا! درون پنجرہ ام   از سر لطف خود مرا جا دہ
زانکہ من طوطی شکر خایم   جائے طوطی درون پنجرہ بہ

شہنشاہ اکبر ازیں حاضر کلامی خیلے محظوظ و خوش وقت
شد او را بحضور خود جائے داد و ہماں روز در سلک ملازمان
خاص عز اختصاص یافت ۔ اوّل قصیدہ کہ در حضرت شاہ
خواند مشتمل بر یکصد و نود و ہفت اشعار دربار بود ۔

مطلع او این است ؎

سحر نوید رسان قاصد سلیمانی رسید ہمچو سعادت کشادہ پیشانی

از تبحر و فضیلت شیخ شاہ مرعوب شد و اورا اتالیق
شاہزادگان تعیین کرد۔ سلیم، دانیال و مراد فیض یافتگان
چمن فیضی فیاضی بودند و اورا بنظر احترام و تکریم نگریستند
در ۹۹۷ھ بعد ملک الشعراء غزالی شہیدی شیخ بخطاب
ملک الشعرائی مفتخر شد این از طرائف روزگار است کہ دو
روز قبل این واقعہ شیخ در مطلع قصیدہ این پیشگوئی کردہ
بود و ہو ہذا ؎

آں روز کہ فیض عام کردند مارا ملک الکلام کردند

اکبر فیضی را شیخ جیو (شیخ جی) خطاب می کرد و الحق
فیضی و فضل نفس ناطقہ اکبر بودند آشنا ناشدنے۔ در
خلوص، وفاشعاری و مخدوم پرستی نظیرے نداشتند۔ تسخیر
دکن مرہون منت فیضی است۔ راجی علی خاں فرمانروائے
خاندیس را در ربقۂ اطاعت آوردہ باصناف الطاف اکبری
و اضعاف اعطاف شاہی مستظہر و مستبشر گردانید۔ و او
در زمرۂ عقیدتمندان وفاکیش و ارادتمندان اخلاص اندیش
داخل شد۔

تصنیفات | (۱) دیوان اشعار۔ مقدمہ از قلم خود لف کردہ۔

و تصنیفات اورا تباشیر الصبح نام داد۔ این مجموعۂ نُہ ہزار ابیات است کہ در عرض چہل سال بہ تکمیل رسید۔ نکات حکمیہ در سلاست و سادگی خراج طلب است۔ در قصائد اتباع متقدمین دارد۔ و ہمہ کلام برجستہ گفتہ است۔ ہمہ آمد است و آورد عنقا است۔

(۲) انشائے فیضی۔ کہ عبارت از عرائض، مراسلات و مطاوی متفرقہ است مزین کتاب خانۂ فضلاء است۔

(۳) خمسہ۔ در تتبع نظامی گنجوی پنج کتب منظوم طبعزاد او است اسمائے آنہا مرکز ادوار، سلیمان و بلقیس، نل دمن ہفت کشور و اکبر نامہ است۔

فیضی در السنۂ مشرقیہ بہرۂ وافی داشت۔ و در سنسکرت ہم دستگاہ کامل۔ نل دمن در اصل کتابیست سنسکرت ہین تصنیف کالیداس۔ شیخ در زبان پارسی منتقل کرد و نقل از اصل من حیث لطافت و نزاکت و دروبست الفاظ و حسن تراکیب گوئے سبقت ربودہ۔

لیلاوتی کتاب ریاضی است اورا ہم در فارسی ترجمہ کرد و داد لیاقت داد۔ مہابھارت کہ مشہور ترین کتاب رزمیہ ہنود است از کلک ترجمہ اش نتوانست گریخت۔ بھاگوت و اتھروِن بید را نیز حلیہ فارسی داد۔ میگویند کہ شیخ در

عنفوان شباب پیش عالم سنسکرت در بنارس تحصیل سنسکرت نمود۔ چوں فارغ التحصیل شد عالم مذکور را اعلام کرد کہ من مسلم ہستم۔ عالم دست تحسر می گزید لیکن او از شیخ وعدہ گرفت کہ منتر گایتری و ہر چہار وید را در زبان پارسی ملبوس نخواہد کرد۔ بر صداقت و کذب ایں واقعہ تاریخ روزگار ساکت و صامت است۔ العہدۃ علی الراوی۔

مذہب فیضی ایں موقوف بر ابوالفیض نیست بل برادر عالی و پدر یگانہ عصر او است کہ مردمان آں زماں زباں طعان و دہان بر ایشاں کشودند۔ فیضی و فضل را بالجہر ملحد و زندیق گفتند لیکن ایں محض تنگ نظری و کوتاہ بینی حساد بود۔ از تصانیف شاں بر الحاد و زندقہ شاں چیزے منعکس نمی شود مناصب شاں مجتہدانہ شاں داشتند و علمائے معاصرین را پیش فروغ شاں نفوذ و اثرے نماندہ بود۔ بدیں وجہ فتاوی کفر و ارتداد شائع کردند کہ مقہور و مجبور جہانیاں گردند۔ و پیش کم سوادی ایشاں دم نزدند۔

تفسیر سواطع الالہام در ۱۰۰۲ھ نوشتہ شدہ بود ہفتاد و پنج اجزا دارد۔ توطیہ اش یک ہزار ابیات و تتمہ اش نود و نہ فقرات دارد و ہمہ در یک صنعت نوشتہ۔ در فقرات خاتمہ کمال ایں است کہ از ہر فقرہ مادۂ تاریخ اخذ میتواں

کرد۔ اہل فضل معاصرین تقاریظ رقمطراز در توصیف آں حوالۂ قلم کردند۔ ایں تفسیر بے نقط است و معاندین شیخ را به بدعت قبیحه متہم کردند شیخ ارتجالاً گفت که اگر ایں بدعت سئیه است که من تفسیر بے نقط تحریر کرده ام پارہ چرا حق سبحانه و تعالیٰ لا اله الا الله محمد الرسول الله۔ بدون نقاط ارشاد فرموده است و ما ہمه ہر روز ایں کلمه طیبه را ہنگام تہلیل و تعقب ورد زباں می کنیم۔ منتقداں دم بخود شدند و حیرلب ماندند۔

اخلاق شیخ فیضی شگفته مزاج، ہر دلعزیز، مہماں نواز، رحم دل، خلق دوست و فیاض بود۔ بیرونی او ملاذ علما و شعرا و محط رحل اہل کمال و فقرا بود۔ نشستن بایشاں حسن سلوک مرعی داشت بار بحضرت خاقان بلند مکان استفسار کرده مورد اکرام و اعزاز می گردانید۔ مساکین و مظلومین را مدد می کرد۔ و خادم و مخدوم را مساویانه سلوک روا مے داشت۔

وفات شیخ در اواخر سنه ۱۰۰۳ھ شیخ را مرض الموت لاحق گردید۔ از دست دمه به تنگ آمد۔ مرض او تا چہار ماه طوالت کشید۔ چوں حسن اخلاق فیضی و اخلاص رسوخ او در بندگی ما مرتسم خاطر اکبر بود و شاہزادگاں نیز ازو استفاده می نمودند۔

اکبر بمقتضائے قدردانی و حقوق شناسی در بیماری که مرد دو روز قبل از سانحهٔ ارتحال مع شہزادگان به عبادت او قدم رنجه کرد۔ وقت نزع رباعی ذیلیه بر نوک زبانش بود

رباعی ؎

دیدی که فلک بمن چه نیرنگی کرد
مرغ دلم از قفس بد آهنگی کرد
آں سینه که عالمے درو می گنجید
تا نیم نفس بر آورم تنگی کرد

ناخوشی او یوماً فیوماً رو به ترقی کرده پیچاپیچ شد۔ استسقا بر ذمه اضافه نموده دست و پا ماؤف و متورم گشت۔ ضیق دم کرد۔ بے حال و ناتواں شد۔ بالآخر در ۱۰۱۴ه رہگرائے عالم جاوداں شد۔

در بیوت فضل و کمال صفوف ماتم و عزا گسترده شد۔ شعر و سخن نوحه و مویه کردن گرفت، آخ! اف!! صیرفی افزود۔ کمال و صورتگر حروف و الفاظ اکنوں منقش نقوش فنا شد۔ در اثنائے علالت ایں شعر را اذکار و تکرار می کرد ؎

گر همه عالم بهم آید به جنگ
نشود پائے یکے مور لنگ

حیاتِ اجتماعی

لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ارشاد خداوندی است کہ از روئے آں انسان بر جمیع کائنات اشرفیت و افضلیت دارد۔ چوں انسان مدنی الطبع است۔ طبعاً محتاج دیگراں است اگر بدیدۂ حقیقت بنگریم معلوم خواہد شد کہ اعضاء و جوارح ماہم حاجت مند یکدیگر است در حکایات لقمان حکایتے است۔ شکم و دیگر اعضاء کہ محتوی بر ایں مضمون است۔ برائے بقا و دوام نوع انسانی، مبادلۂ اعمال مختلفہ و ارتقائے ملّی زندگی اجتماعی بغایت اہم است آداب و ضوابط کہ برائے حیات اجتماعی ضروری است ہم برائے زندگی انفرادی اہمیّت دارد۔ مثلاً ہر کسے را حفظ مرتبت ملحوظ داشتن، حقوق معاملت را نگہداشتن، سررشتۂ الفت و اتحاد را استحکام دادن و اغراض و مقاصد قومی را بہ اغراض شخصیہ خود تقدم دادن و ایثار کردن وغیرہ وغیرہ۔

عرب مثل زباں زد است کہ انسان بہ اعتبار نفس خود لاشئے محض است۔ مدار طاقتش بر قلت و کثرت

احباب منحصر است۔ ازیں ضرورت حیات اجتماعیہ واضح مے شود۔ اگر شما رکن عامل نیستید بل عضو معطل ہستید عدم و وجود شما برابر است۔

مقصد و مدعا از بسر کردن زندگی اجتماعیہ برائے افراد انسانی اینکہ ہر فعل کہ فرد واحد انجام ندہد او را بہ اعانت قوت متحدہ بپایۂ تکمیل باید رسانید و دریں امور اشتراک عمل و تعاون لازم است۔ کہ فائدہ و نفع آنہا منجر بقوم و وطن باشد۔ اللہ تعالیٰ در کلام معجز نظام خود در حصول اغراض نمودہ اعانت ہمگناں قرار دادہ است۔ و تعاونوا علی البرّ والتقویٰ بریں معنی دال است و ہم ارشاد فرمود۔ و لا تعاونوا علی الاثم والعدوان یعنی در اموریکہ مشابہ ظلم و تعدی یا انحراف از صراط مستقیم و نافرمانی باشد امداد یکدیگر نباید کرد۔

در فرائض حیات اجتماعیہ ایں ہم شامل است کہ عہود و مواثیق را خلاف ورزی نباید کرد۔ در دوستی اخلاص و در محبت صدق و خلوص باید۔ در رنج و راحت با دیگر شمولیت داشتن نیز فرض است۔ در عمرانی زندگی جماعت کہ ایں ہمہ اوصاف موجود است افراد آں حیات متحد و متفق بسر برند و رابطۂ اتحاد شاں مستحکم و استوار باشد

که اساس ترقی قوم و موقوف علیه آن است۔

هر صاحب بصیرت را فرض مقدس است که حب الوطن من الایمان را حرز بازو سازد و حقوق و فرائض وطن و اہل وطن را بدرجۂ اتم احترام دارد۔ زیراکه اندرین راز ترقی و وقار انفرادی او مستتر است۔

شمے از ناف آہو آفریدہ
بشوخی بر سر عالم دویدہ

ستار عیوب را حمد لا محدود سزد که همه اشیاء را از
کتم عدم بر منصهٔ شهود جلوه گر ساخت و تمام کائنات از
روئے خلقت مبرا از عیب است۔ هرچه مزیت یکے را بر
دیگرے نسبت محض اضافی و بادی النظری است۔ پس فی
الحقیقت چیزے را بر چیزے شرف نیست الاّ بنظر بعض خواص
و فواید دون بعض و چوں دیدهٔ بصیرت وا شود ایں حقیقت
کبریٰ اظهر من الشمس بلکه ابین من الامس گردد که هیچ چیز
خالی از فائدہ نیست و حرف گیری نمودن نه شیوه است مر
اهل کمال را و ازیں جاست که ظلمت بر زبان انام بنقصان
شهرت پذیرفته است و او از زبان حال فریاد می کند۔ که
در حقیقت ؎

نه ایں آنکه می بینی روے منست   ولیکن قلم در کف دشمن است۔

پس ایں ہیچمیرز ہیچمدان از روئے معدلت گستری نہ از وجہ حمیّت و پاسداری آنچہ در رائے فاتر صحیح می نماید از نگارش فواید عواید ظلمت دریغ نمی ورزد چہ انکشاف تام اگر در حیطۂ اقتدار نباشد ترک ہم نباشد گفت۔ پس معلوم گردد کہ ظلمت معدن مکارم است و منبع فضائل و فواضل چہ اصل ہمہ چیز و ہمہ کس است و او را زیادہ ازیں چہ حرمت باشد کہ حسب فرمودۂ خدائے قدوس سرور عالم (صلعم) پیش از تکوین ہم در پردہ مستور بود چنانکہ حضور پرنور فرمودہ و کان اللہ فی عماء و اکنوں ذات بحت نیز در سرادق جلال محجوب است چنانکہ در خبر آمدہ کہ صحابہؓ از ختمی مآب پرسیدند کہ آیا شما خدا را دیدہ اید؟ فرمودند لو کشف عن سبحات وجہ لاحرقت کل شئی او کما قال۔ وہم مخفی و محتجب نیست کہ جملہ موجودات خواہ جماد باشد یا نبات و انسان باشد یا غیر، ہیچکس را از ظلمت چارہ نیست خواہ خودش بالذات باشد یا افراد وے مثلاً شب را بہ بینید کہ چہا فوائد دارد۔ اگر شمار تا آخر ناممکن است لاکن مشتے نمونہ از خروارے گفتن ہم ضروری است مثلاً اگر شب نبودے چنیں راحت و آرام حیوانات را کجا نصیب شدے بلکہ دوامی روز تا حد غیر متناہی بر ایشاں عذاب و نکال گردیدے ازیں وجہ خدائے برتر در ایلاد الغامات خود ابرار نماید۔ و

جعلنا نومکم سباتاً و جعلنا اللیل لباساً۔ و قدر شب از شب زندہ داران باید پرسید کہ چگونہ باعث مدارج قرب شاں گردد و چہ فیضہا درو نازل می شود و خدائے قدوس و بے ہمتا در وصف شاں می گوید و قلیل من اللیل ما یھجعون و شب را اگر گنجینۂ انوار و تجلّیات الٰہی گفتہ شود خلاف عقل و نقل نباشد و مرتبہ اش سالکان با صفا مے دانند زیراکہ ع

قدر زر زرگر بداند قدر گوہر جوہری

و ہمیں شب بود کہ درو خدائے ذوالجلال فخر موجودات را بہ معراج جسدی مشرف گردانید کہ واصفان علیہ جانش را ہم یارائے احصائے فضائل معراج نیست اگرچہ تا روز شمار از شمار بالا باشد و لیلۃ القدر کہ نعمت عظمیٰ است از خداوندی بر حضرت انسان ہم فردے از شب است و چوں فرد را ایں قدر مزیت و شرف باشد کل را چرا ابوالعجائب نباید گفت۔

قدر شب از طالبان علوم و فنون ہم مستور نیست کہ ہرچہ معاون ایں زمرہ باشد مثلاً یاد گرفتن مطالب علمیہ، مذاکرہ علمیہ و تیاریٔ اسباق و امتحان آنقدر کہ در شب ہائے سرما کہ ہر یک شب یلدا باشد حاصل گردد در جز یں اوقات میسر نمی شود ازینجاست کہ گفتہ اند خواندن شب بر دل نقش میشود

وہم حضرت کلیم را بعد از وداع شعیب علیہ السلام ہرچہ مکرمت حاصل شد بطفیل شب وادی ایمن بود۔ چنانکہ می فرماید انی انست نارا و خدائے بے ہمال فرمود فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس طوی۔ وہم لوط علیہ السلام را از مؤتفکات در آخر شب نجات حاصل شد کہ خدا مے فرماید فاسر باھلک بقطع من اللیل و نجات بنی اسرائیل از مظالم فرعون بے عون ہم در شب بود و شب وصال نیز از احزاب او است۔ کہ مایۂ تمنائے تفسیدگان جگر و نزہتگاہ دید عاشقان تپیدہ دل است۔ چنانکہ نظیری می گوید ؎

شب امید بہ از صبح عید می گزرد
کہ آشنا بہ تمنائے آشنا خفتست

روز روشن ہم فرع شب است چوں در حقیقت سایۂ چرخ نیلوفری است اصل وے باید بود و فرع را چہ یارا کہ با اصل خود طرح تفوق اندازد چراکہ غلیواز را با کبوتر چہ کار و ظلمت ہم اصل نور است و مصدر وے۔ اگر ظلمت نبودے نور را نہ وجود بودے نہ قدر و ہمیں ظلمت است کہ مارا بوجود انبیاء کرم ساخت وہم مخفی نیست کہ پیمبران اولی العزم بعد استیلائے ظلمت کامل در عرصۂ عالم قدوم میمنت لزوم فرمودہ اند۔ قصۂ خلیل اللہ بر ضمیر منیر ہر بینا

و پیر ... است۔ خصوصاً خاتم الانبیاء را ورود و عالم موجود
ہم بعد از شدت ظلم بود۔ پس نہ شب قابل انگشت نمائی
است و نہ ظلمت و ازینجا است کہ نظیری می گوید ؎

شب سیاہ صباح سفید مے آرد
چراغ مطلب از دودمان بولہبی است

یکے از اوصاف ظلمت وصف ستر و کتمان است و آنقدر
کہ این وصف فواید می دارد بر محقق بالغ نظر ناپدید نیست
چہ درد گوہر باہمہ شرف و منزلت ہمیشہ مستور می باشد
ازین جہت در شاہوار را در مکنون نامند کہ بمجرد شنیدن
این کلمہ عزا سامع را لذت مفرط حاصل آید۔

کاشتکار اگر دانہ در زمین باحتیاط تام پوشیدہ نگرداند۔
ہیچ متنفس را غذا حاصل نشود بلکہ رائگان و روزی مرغان
و طیور کہ تغدو خماصاً و تروح بطاناً ہستند می شود ازین
سبب دہقان بعد تخم ریزی دانہ را بہ قلبہ رانی پوشیدہ
می کند و دل و دماغ کہ گنجور فیض آسمانی است ہم در پردۂ
ظلمت است و آب نوشیدنی کہ بعد کاویدن حاصل گردد۔
و مادۂ حیات عالم است ہم غالباً محجوب است و آنچیات کہ
مرغوب جمیع نسمۂ بشر است ہم در ظلمات است و زنان
عالی قدر را نیز علو مرتبت از دست حجاب و تا محیات است

و ازیں باعث ایشاں را بہ مخدرات تعبیر می کنند۔ اگر ظلمت
را قدر نبودے چرا اہل طبع سلیم بر پردہ داری محصنات
تاکید شدید نمودندے۔ ابر را نمی بینید کہ جہاں تیرہ و تار
باشد؟ و چہ قدر بنوازد۔ مردۂ صد سالۂ زمین را حی می کند
و تشنہ لبان وادی قحط را سیراب گرداند و ازیں جا است
کہ چوں دہقاناں مطالع ابر آلود می بینند از مسرتہائے بے
اندازہ در جامۂ خود نمی گنجند۔ چنانکہ قاآنی می گوید ؎

ابر با ایں تیرہ رخسارے کہ پوشد روئے روز
مردم چشم است دہقاں را بباراں داشتن

پس فواید ظلمت و وابستگانش چندانکہ توانستم در حیز تحریر
آوردم و ایں یکے از ہزار است و استیفائے جملہ بیروں از
حد شمار و ایں نمونہ از خروار است۔ قصہ از بس دراز بود
قلم چوں اینجا رسید بہ شگافت و دست از دستیاری وے
ہم باز ماند۔ پس بقیہ بر صحبت دیگر موکول شد۔ واللہ
الموفق لما یحب و یرضی وھو الرب الاعلیٰ۔

چوں درجۂ منسوبات ظلمت بایں مثابہ است ظلمت را حق
است کہ بر جملۂ عالم مستولی گردد و بقول شاعر بیجا نیست کہ
می گوید ؎

شبے از ناف آہو آفریدہ بشوخی بر سر عالم دویدہ

موازنهٔ مدنیت و بدویت

از اعتبار سکونت و بود و ماند زندگی را دو طریق لاحق است اولاً حیات که در شهرهائے غدار و قصبه ہائے کثیر الانفار بسر کرده آید و دیگرے حیات دیہات است که از آبادانیہائے کثیره منقطع شده باشد۔ در ہر دو نوع فواید ہم ہست و مضار ہم ہست۔ ہریک را بقدر تواں پیش می کنیم و انصاف در دست شما است۔

در دیہات ہوائے فرحت بخش و روح پرور یافته مے شود۔ تکدر فضائی عنقا باشد۔ شیر خالص و غیر ملوث، مسکه و روغن زرد بے غل و غش که مدار حیات انسانی بر آنہا است بہم می رسد و دیگر اغذیه و اطعمه و مستلذات جسم پرور که برائے جسد خاکی و روح صافی لابد است در فراوانی بدست آید اشجار باسق و نظر فریب چه خوب اهتزاز می کند۔ طیور در نغمه سنجی و زمزمه پردازی باشند علی الصباح باد خنک چه زنگ زنگ می وزد و عارض گلها می گزد۔ گاہے ایں سو می چمد و گاہے آں جانب می خرامد و لبہائے

شاخسار می کند۔ نظارہائے ایں چنیں نیرنگیہائے قدرت ممد حیات و مفرح ذات است۔ ازیں ہا صحت و تندرستی بحال باشد و در ابدان دمائے تازہ و مصفا جریان می کند قدرت در رنگ اصلی و بے پردہ رونمائی می کند۔ تکلّف، تصنع و دست تصرف انسانی مفقود باشد۔ بر روئے ہر شئے تازگی می بارد۔ ضیائے آفتاب، تاب ماہتاب و تقاطر برشگال دیدنی است۔ قدرت حق در دیہات جلوہ گر است۔ مردمان دیہات قوی ہیکل و دیو پیکر باشند و اہل مدینہ چناں نحیف الجثہ کہ گوئی از قبور بدر کردہ شدہ اند لاکن قلوب شاں منور باشد و در تشہیذ اذہان و افکار بے سہیم باشند۔

در شہرہا صحت و تندرستی مفقود باشد و توانائی کالعدم۔ ہر کرا بینی زرد روے و یرقان زدہ بنظر آید۔ نہ در جسم کسے جان و نہ در جان احدے رواں باشد۔ کوچہ و برزن تنگ و تاریک و چناں بدبودار و متعفن کہ دماغ می ترکد۔ ہمہ اغذیہ ناقص و ملوث باشد۔ ہر کجا بہبیند تکلف و تصنع بنظر می آید نہ تفولات سرورے بخشد و نہ مناظر قدرت کیفیتے و نورے عطا می کند۔ ہوائے تازہ و مناظر روح افزا و دلکش را نام ہم نہ پیدا است۔

لامحالہ در شہرہا علم و ہنر را دور دورہ است، فقدان

مکاتیب و بیت العلومها نیست - همه وقت و هر وقت منادمت اهل تهذیب میسر است - این شهر عالم علما است و مرکز طلبا - زبان مردمان شهر شسته ، مصقول و مجلا باشد - و عادات و اطوار شان مهذب و دل مجموع - در بازارهای شهر هیچ جنس ناسره و هیچ شئے ناروا نباشد - نه صرف خاک بهای می ارزد بلکه گوه و بول و براز هم بے بها است - و در میزان سنجیده بفروش می رسد -

جابجا کتب خانهای عمومی و روزنامه خانهای دولتی قائم کرده اند که روز مره عوام و مشتاقان علم و فن آنجاها شلو کرده استفاده می کنند و در واقفیت عامه خود اضافه می کنند -

مردمان شهر عجیب خوش وضع و خوش پوش باشند که اهل دیهات که چرکین و شوخگن باشند با ایشان هیچ مقابله نمی توانند کرد - طبقات متوسط و فرقه امرائے شهری نگاهے پا پیاده نمی رود و کالسکه چوبین و موتر خیلے بکار می برند -

برائے تفریح و تفنن هنگام عصر تنگ به تیاتر می روند و در تصویر خانه متکلم رفتن شغل هر روزه ایشان است - صراط هائے مستقیم و صاف و پخته هرجا پهنائی داشته است اگر باران بارد همه گرد ، غبار و خس و خاشاک رفته میشود -

و چناں بلور آسا شود کہ چہرۂ خود در آنہا می تواں دید۔ در جاہائے وسیع و فراخ بساتین خوشنما ساختہ اند۔ ہنگام شام زن و مرد برائے گلگشت و چہل قدمی آنجا می روند و خوش وقت می شوند۔ اصحاب مقدرت بہ لونشاں رفتہ چوگان و گوئے و توپ بازی شغل کنند۔

الغرض در شہرہا اسباب تعیش و خوش بسبری فراوان موجود است۔ نیز تنبلی و ناخوشی ہم بسیار است و مداوائے ایں ہر دو مذکور در فضائے دیہات است و بس۔

از سطور بالا ہویدا است کہ ہر دو را فواید ہم است و نقصانات ہم۔ ترک ہر یک امر صعب است۔ باید کہ قصبات کلاں در وجود آریم کہ دارائے تہذیب شہری و فضائے دیہاتی باشد۔ ہمیں یک صورت است کز یں مردمان عالم توانا و باعلم می توانند شد۔

سفر

در قرآن حکیم سیروا فی الارض وارد است و ازیں حکم سفر ظاہر و باہر است۔ در زمانۂ پیشیں مردماں جہاندیدہ می گفتند کہ سفر سقر است و لوکان میلے باشد۔ لاکن دریں زماں ایں چنیں گفتن اصلا درست نیست بل سفر وسیلۂ ظفر است۔ رفتن بہ ممالک غیر و مقامات نادیدہ، مرادف سفر باشد۔ از وسیلۂ سفر انسان در حقیقت کثرت معلومات واقفیت و تجربہ می آموزد۔ سفر مفتاح کشائش و فرج است ؎

سفر خانۂ کہ بے دوستی نخواہی ماند
بہر زمین کہ رسی و بہر کجا باشی

فواید سفر لا تحصے و لا تعد است برائے ایراد آنہا دفترے ہم غیر مکتفی است ہر قوم کہ سفر نمود خانۂ خویش را وداع گفت و ترک وطن کرد بالآخر با سلامتی و ترقی و شہرت و ناموری ہمکنار شد ؎

قومے بجد و جہد گرفتند وصل دوست   قومے دگر حوالہ بتقدیر می کنند

تاریخ اسلامیان شاهد است که ایشان چه قدر صعوبت ها
بر داشتند و به بام اوج مترقی شدند۔ انگلیسان بر ربع مسکون
جهانبانی می کنند چراکه بر بر و بحر کوس لمن الملک زدند
این همه بدولت سفر است اگر در حریم خانهٔ خویش محصور شدند
زنهار این دولت و اقبال و فتح و نصرت نصیب ایشان نه شد
مردمان فرنگ شیفتهٔ سیاحت و فرهنگ باشند۔ کناڈا، افریقه
آسٹریلیا، نیوزی لینڈ و هندوستان وغیره را پامال کرده کسب
تجربه و علم می کنند۔

سعدی، سکندر اعظم و کولمبس از سفر نام و نمود حاصل
کردند۔ لامحاله سفر کلید کامرانی و خوش بختی است۔ از سفر
جهانگشتی و عادت محنت و مشقت پیدا می شود۔ بدن چست و
تنومند گردد۔ در طبع جواهر اولوالعزمی، مردانگی و علوّ همّت
تقویت یابد۔

از مشاهدهٔ نوادر نایاب در وسعت معلومات اضافه
می شود ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکسته
آثار پدید است صنادید عجم را

از مقابر ریختهٔ بی ثباتی عالم و ناپایداری دنیا ملتفت
الهام می شود۔ نشیب و فراز زمانه، گرم و سرد روزگار

عادت مدارات و مواسات، آگاهی از مجالس علما، حصول تہذیب و شائستگی، ملاقات کاملین، ہمنشینی صلحا و فضلا، و کمال عقل وغیرہم از سفر حاصل گردد۔ سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش گفتہ والحق در معنی سفتہ است ؎

تا بدکان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نشوی

برائے تہذیب اخلاق سفر معلم اعلی و اتالیق شائستہ است۔ سفر رفیق شفیق تجارت است در سفر از نظارہ سبزہ ہا و نباتات خود رو باد صحرا و سلسلۂ کوہا دل و دماغ تازہ می شود و از دیدن چرندگان و پرندگان طبع ملول مسرور مے شود۔

از سفر عجب و کبر متکبّر می شکند و شخص بالاتر از خود را دیدہ صفت محمودۂ فروتنی و انکسار پیدا می شود۔ دریں ہیچ شک نیست کہ در سفر مصائب و نوائب ہم بے اندازہ ہست گاہے تمازت آفتاب و باد سموم در راہ حائل است و گاہے عطش و جوع مہلک ثابت گردد۔ در زمستاں سردی ہلاک می کند و در تابستاں حرارت جان را از تن می درد۔ خوراک بے وقت و نامناسب، خطرات جان و بضاعت و بے کسی و بے بسی وغیرہ نیز چند از مصائب گوناگون سفر است۔

دریں ایام در بیت العلومہا و مدارس انگلیسی سفر را شغلے

اہمیت دادہ اند و در نگرانیٔ اساتذہ و پرفسوران طلبہ را از جاۓ بجاۓ سفر کنانند و علم و حکمت آموزند۔ در ممالک اروپا و ینگی دنیا مدارس متحرک در وجود ہست کہ گاہے در جنوب باشد و گاہے در شمال۔ الغرض سفر سقر نیست بل وسیلۂ ظفر است و باید کہ ما در سفر چشم بینا و گوش شنوا داریم۔

این ہم یکے از لوازمات سفر است کہ چوں ما وارد ملک غیر شویم از زبان ملکی آں آگاہ باشیم و اگر این صورت نہ بندد ما مصداق "ما چہ می سرائیم و طنبورۂ ما چہ می سراید" خواہیم شد۔ و ہیچ فایدہ از چنیں سفر و سیاحت مترتب نخواہد شد۔

ثانیاً در سفر سرمایۂ کافی براۓ حوائج ضروریہ لابد است تاکہ در غربت بے یار و مددگار نہ شویم۔ اگر احیاناً آنجا احتیاج بہ مال و زر افتد کسے دستگیری نخواہد کرد۔

ثالثاً قبل از روانگی نقشۂ مقامات مشہورہ را مطالعہ باید کرد۔ اگر ممکن باشد چاؤشے و معلمے و خادمے بدست آریم کہ ما را دلالت و رہنمائی کردہ بمنزل مقصود برساند کہ ازیں وقت و دقت کم صرف شود۔ بدون زباندانی و رہنموئی خادم حال سیاح ہمچو زن برقعہ پوش است کہ او ہیچ نہ بیند و کسے او را

نہ بینند۔

رابعاً چوں بازگردیم ہمہ حالات مفیدہ را قلمبند کنیم و جذبۂ حب الوطنی را احیا کنیم۔ از تحریر خود جذبات ابنائے وطن را تحریک دہیم تا ایشاں ہم سر پرشوق را در تحصیل فضائل صرف کردہ در اقران و اماثل متنبہ و مباہی شوند۔

خامساً در سیر و سیاحت مقامات و اشیائے مذکورۂ ذیل را دیدن از بس ضروری است۔

(۱) حضرتہائے سلاطین علی الخصوص چوں سفرائے غیر ملکی حاضر باشند و انفصال مقدمات رو دہد۔

(۲) کلیسیا، معابد، خانقاہا، کتب خانہ جات، مدارس، مجالس مشاعرہ و مناظرہ و مناظمہ۔

(۳) عمارات افتادہ، قلاع، سواد شہر، شہر پناہ، بنادر، فرودگاہ کاروانسرائے ہا، باغات شاہی و تفرج گاہ ہا، مکانات شاہی، اسلحہ خانہ، توشہ خانہ، بارود خانہ، دکاکین صرافی، بانک۔

(۴) قواعد سپاہ، خزائن و جواہرات، البسہ وغیرہ۔

(۵) تماشہ گاہا برائے ذکور و اناث، عروسی مرد و زن، مراسم تجہیز و تکفین و دعوات و ضیافتہا وغیرہ را بنظر امعان باید دید۔

اثرِ صحبت

حکماء گفتہ اند کہ طبیعت دزد است و ایں بے کم و کاست درست و راست است۔ در دنیا ہر شئے کم و بیش اثرے دارد خواہ آں اثر بد باشد خواہ نیکو۔ اگر چیزے بر روئے سنگ گذاشتہ شود در زمانے آں متحجر خواہد شد و ہمچنیں مثل است کہ ع

ہر چیز کہ در کان نمک رفت نمک شد

و ایں بریں معنی دال است۔ اگر کسے پیش زغال فروش دمے گذارد اگر ہیچ نباشد دستش و پارچہائے وے سیاہ فام خواہد شد و اگر کسے پیش عطار نشیند از بوئے خوش دماغش معطر خواہد شد۔ ہمچنیں از صحبت اجلاف و اسافل سرمایۂ بدنامی و رسوائی و فضیحت اندوختہ شود و از دم برکت صحبت صلحا شہرت و نکونامی حاصل گردد۔

بزرگاں گفتہ اند کہ تاثیر تخم و اثر صحبت بسیار قوی الاثر و سریع التاثیر باشد۔ چنانچہ اگر اسپے در طویلۂ خراں بستہ شود در مکثِ قلیل لکد زنی و خردوانی بیاموزد و خوبو و

عادتش مثل حمار باشد۔

شاعرے ہمیں مضمون را چہ خوب بیان کردہ است ؎

صحبت صالح ترا صالح کند صحبت طالح ترا طالح کند

انسان در فطرت خود مدنی الطبع تخلیق شدہ است و در تحصیل حوائج ضروریہ محتاج بنی نوع انسان است ۔ گویند برائے یک نان بدست آوردن یک ہزار کار باید کرد۔ این چہ قدر مشکل است کہ انسان برائے یک نان خوردنی عمر کثیر را ضائع گرداند۔ بدین وجہ تقسیم عمل درمیان آمد و مردمان مختلف المشارب در میدان عمل قدم زدند و ہریک دیگرے را بمنزلہ دست و بازو شد و کار برآری کردند اگر مردماں در معاش و معاد معونت ہمدگر نہ کردندے این چنیں زمانہ ترقی ظہور نہ پذیرفتے۔

مردماں کہ در عزلت گزینی و رہبانیت بسر می برند۔ بسیار بد کنند زیراکہ با مصائب دنیا مقاومت نتوانند کرد و فرار کردہ اجتناب ورزیدہ اند۔ اگر ما ایشاں را بہائم و دواب خوانیم روا باشد چراکہ ایشاں از انسان متنفر باشند و بدو متجانس و متانس نشوند۔ لا رھبانیت فی الاسلام متجریہ ہمیں خیال است۔

دیو جانس کلبی را کہ فیلسوف متجر بودہ است ، سوال

کردند که تو صحبت نیکاں را چه طور پسندی؟ او پاسخ داد که
من صحبت نیکاں را مرغوب دارم و چنانکه دم سگ بوقت
محبت و لابه گری می جنبد همچنیں اگر الفت من بباعث
نیکیها در جنبش آید۔ و سگ چوں اجانب را به بیند بپارس
و غوغا راغب شود من هم بداں را دیده پر غضب و پر شغب
شوم۔ همیں سبب است که من به اسم کلبی (منسوب به کلب
= سگ) شهرت دارم۔

چوں از قضایائے بالا معلوم شد که اثر صحبت لامحاله و
ناگزیر است باید که ما صحبت عقلا، حکما و فلاسفه گزینیم و
همنشینیٔ برزاں و بهتراں را مغتنم شمریم از صحبت بدروشاں
و بد سگالاں دور باید شد۔ اگر ما همچناں بد نخواهیم شد لامحاله
متهم به بدی خواهیم شد و بد نام از بد بدتر باشد۔

کالسکۂ بخار

(۱) تعریف کالسکۂ بخار (۲) ترقی تجارت
(۳) جنگی و ملکی خدمات
(۴) موازنہ با دیگر مراکب

زیر سایۂ دولت انگلیسی اللہ جلشانہ برکات وفیوضات لامتناہی ارزانی کردہ است۔ یکے ازانہا کالسکۂ بخار است این در عہد لارڈ ڈلہوزی در ہندوستان ورود نمود۔ مثل سائر مراکب بہایم و دواب محتاج شاہراہ نیست۔ بل بہ صرف کثیر راہ آہن تیار کنند و بر روئے آں بدون موانع زیر بار ہا اسفار، ہزار ہا میل طی می کنند۔ ازیں آں قدر رفاہت و استراحت حاصل میشود کہ در دیگر مراکب غیر ممکن است۔ ہمیں باعث است کہ مفلس و زردار، صغار و کبار را پسند خاطر است۔ و بجان برابر۔ مسافت سالانہ را در عرض اسابیع طے می کنند و خرج ہم کمتر باشد۔

آلۂ بخار را بجز آب و آتش دیگر ہیچ بکار نمی خورد۔ مثل اسپ و اشتر و قاطر وغیرہ این را اختیار بہ زمام و

رکاب، دوال و لجام، سخدزین و جل، علیقه و آخور، تاتوره و جدار، برگستوان و فشار، پالان و کفل، تازیانه و معلف، خورجین و ستام، غاشیه و تشو، پالهنگ و فتراک، و سرج و مهمیز نمی افتد۔ همه کار و بارش مختصر و مجمل است

در علم طبیعیات آمده است که یک انچ آب در صورت گاز (ابخره) پیمائی هفتده صد انچ را محتوی باشد۔ و متحمل بیست و هشت ٹن بار می شود۔

تجارت را بتوسط این چنین فروغ شده است که قبل ازیں تصور آں ممکن نبود۔ چنانکه سطح آب هموار باشد همچنیں در شرح اجناس مساوانیکه مرئی است به سبب کالسکۂ بخار است۔ اگرچه در زمانۂ پیشیں تجار و سوداگراں منافع کثیر تحصیل می نمودند لاکن در برابر صعوبات باربرداری تضیع اوقات و تگ و دوے شخصیه آں همه اهمیتے ندارد از کالسکۂ بخار در وجود تجارت روح پیدا شده است۔ ایں مشاهدۂ کنونی است که از سر کار و محط نزنهاے باربردار رواں می شود۔ و اموال و امتعه کثیر بے بار به تفرق مانده باشد۔ ایں محرص تجار و ارباب داد و ستد است در بیع و شرا۔

اگر جائے نقض امن لاحق گردد یا نزاعے رو دهد۔

لشکر جرار به توافر و تکاثر بمصحوب آذوقه ، قورخانه ، سواره طابور ، تفنگچه ، زنبورک و تفنگ و فشنگ و گلوله و ساچمه به سرکوبیٔ اشرار و اغیار اطغی بوسیلت ترن بغتةً رسانیده می شود ـ و رادع فتن و محن گردد ـ

ازیں رعب و هیبت خسروانی در تزاید آید و اعدائے دولتی را حواس مختل ، جوارح و اعصاب مضمحل ، قلوب مرتعش ، ادمغه مفلوج و معطل می شود ـ علاوه ایں همه فواید عواید در رسل و رسائل پوستهٔ دولتی و غیردولتی وجود ترن بسیار لابدی است ـ

خدمات ملکیه باشد یا حربی همه اوقات کمر بسته است شبهائے تیره و تار باشد یا باران و تگرگ از راه رفتن احتراز نمی کند ـ چنیں سهر دلعزیز و آرام ده هیچ چیزے نیست ـ جائیکه اقدام سعادت فرجام ترن رفته است ـ آنجا تهذیب شائستگی خیمه زن شده است و مدارس و کارخانه جات و فابریکها قائم کرده اند ـ با مردمان ممالک غیر بدیں وسیله دوچار می شویم و چیزهائے عجیب الخلقت و صنایعٔ و حرف مختلفه معائنه می کنیم ـ بدیں وجه دائرهٔ معلومات و احاطهٔ مشاهدات وسیع گردد ـ

کنفیوشیس

ایں ربع مسکون پر سکون ما در شش اقطاع بزرگ منقسم است۔ بزرگ ترین و مہم ترین ایں ہمہ در اصناف خصوصی و عمومی برّ اعظم ایشیا است۔ اسباب جلالت و بزرگیش چند گونہ است۔ اوّلاً در وسعت و فسحت بزرگترین ہمہ است۔ ثانیاً سلسلہ ہائے کوہ و انہار و ابحار در طوالت و پہنائی بے مثل است۔ چیزے کہ ایشیا را از دیگراں ممتاز می کند ایں است کہ ایں مولد و مرزبوم جملہ ادیان و ملل عالم بودہ است۔ یہود و نصاریٰ ایں جا پیدا شدند و اسلام، گبر پرستی، آتش پرستی، ہندومت، بدھ مت، سکھیت وغیرہ وغیرہ کہ اعاظم نوامیس حقہ و باطلہ است در اکناف آسیا متولد شد و ازیں جاہا منشعب باطراف عالم شد۔

بر اعظم آسیا مہد علوم الٰہیات و فلسفہ و حکمت بودہ است کسے کہ اصلاح خلق خدا و سود و بہبود عالمیان برگردن خود متلزم داشت کنفیوشیس بود۔ او معلم مکارم

اخلاق بود و درجهٔ متمیز داشت - این نه صرف حکیم و فیلسوف بود - بل مقنن و آئین ساز هم بود - پنج صد سال قبل مسیح علیه السّلام در مملکت چین ولادت یافت - و بیشتر اوقات خود در تهذیب اخلاق صرف نمود - تحقیقات و تعلیمات وے در بارهٔ سیاست مدن پایهٔ بلند دارد و درین فن او را نه صرف امام زمانه بل فرد و وحید یگانه دانسته اند - کنفیوشس بر افواه عوام است - لاکن در اصل اسمش کنگ فوزی بود - مورث اعلےٰ و جد امجد او سلطانے بود که دو هزار سال قبل حضرت مسیح می بود - پدرش هم در علاقه خودستانی بود - کنگ فوزی در صوبهٔ لو در موضعے پیدا شد و سنه ولادتش خمسه مایه خمسین واحد پیشتر از سنه میلادی شده بود و او معاصر حکیم فیثا غورث یونانی بود - در طفلی علوم مروجه (لسانی، قانون ملکی، فلسفه و حکمت) کسب کرد - چون هنوز کنگ فوزی از عمر خویش بهار سومین ندیده بود که باغبان مجازی اعنی سایهٔ هما پایه پدرش را پدرود کرد و جدّ او متکفل پرورش شد - لاکن نه آنچنان حق تربیت بجا آورد که مکنون خاطر متوفی بود - کنگ فوزی مجبولاً بجبلت متین و مهذب بود و حرفهاے دروغگی و الفاظ مبتذل یا محاورات سوقیانه بر زبان بغلط نمی راند - در

هم صحبتیٔ جد بزرگوار خود اخلاق و اطوار اسوهٔ نیک کرداری و خوش گفتاری شده بود۔ او کم حرف زن بود۔ حکمائے متقدمین را بدل و جان مفتون و قدر شناس بود۔ حیات پدر پدرش هم طول نکشید۔ باز پیش عالمے که قضاوت منصب داشت تا چند سال شرف تلمذ اندوخت۔ چون به سن نوزدهم رسید فاضل بے بدل شد۔ و درششِ جهات عالم فضیلت او کوس لمن الملکی زدن گرفت۔ و همین سال او کتخدا شد و سالے دیگر غنچهٔ امید کی گوانشی بشگفت۔ و پسرے زائید۔ نام نوزائیده را پی یو نهادند۔

کنگ فوزی به شهوات نفسانی هیچ رغبت نمی کرد و حیات خانوی او بے کیف بود۔ زن خود را در سال چهارم عروسی خود مطلقه ساخت و می گفت که وجودِ زن در مطالعهٔ کتب و اجرائے وظائف دولتی مخل می شود۔ دماغ مخترع او فلاح کفر و مراسم مجهول بود۔ او عدو اصنام پرستی و دشمن اوهام پرستی بود۔

چون عمرش به سی و هفتم سال انجامید او سن حیث واعظ عذب البیان، فیلسوف دوران، مدرس با شان و معلم اخلاق مشهور آفاق گشت۔ علائق دنیاوی و جاه و مناصب کنفوشی در نظر بلند منظر او هیچ و لاشئے بود۔

با آنکه خدم و چشم در کوکبۂ امارت او لازم بود بر شان و شکوه و کرّ و فر، اقتدار و وقار علمیه اش غالب بود۔ جمعے از طلاب کثیر الافکار گرد او حلقه می کرد و مردمان او را به اسم کنفیوشیس مسمی کرده بودند۔

کنفیوشیس علم دوست و عالم پرور بود۔ او شنید که حکیمے در سرزمین چین است۔ او برائے ملاقات او رفت و تزک و احتشام فراوان در معیّت داشت۔ نام آں حکیم لاوزی بود۔ بمجرد دیدن کنفیوشیس او زبان حقیقت ترجمان برائے مواعظ و نصائح بکشود۔ "عقلا گوشۂ خمول و عزلت اختیار می کنند۔ و به تطوع سگ نفس نه گروند۔ و خود را بدام دولت و عزّت گرفتار نکنند۔ بدون ضرورت گفتن و بوقت ضرورت نه گفتن عیب شمرند۔ مردمان نیکو سیر معلن نیکی نه شوند و مشغول به مزخرفات و ملمعات نه گردند"۔ ہمیں قدر نصیحت کردن خواستم ع

تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال

کنفیوشیس کلمات نصیحت آمیز لاوزی بگوش ہوش اصغا کرد۔ و بعدهٗ خلاف آنها نورزید۔ چوں شاگردان او گاہے ازو مستفسر مسئله شدندے او جواب شافی و جوامع الکلم گفتے و سکوت اختیار کردے۔

کنفیوشیس مخالف رہبانیت بود و تارک الدنیا را بنظر
استخفار می نگریست - درین خصوص او ہم مذہب حکیم سقراط
بود - ہردو اتفاق رائے داشتند کہ ترک دنیا اثم عظیم است
تقوی و طاعت الٰہی این است کہ در کارہائے دنیا مشغول
بوده از اخلاق بہیمیہ و اطوار سبعیہ و قبائح شیطنت آمیز
ابا ورزیده شود - این نظریۂ کنفیوشیس چہ قدر عزیز و گرامی
است کہ ہر کسے کہ اخلاق او درست نباشد او ہیچ کاره
نیست -

کنفیوشیس غنا و سرود بے حد شغف داشت - صید ہم
می کرد - و جواز این را از کتب قدما استناد و استشہاد
می کرد -

کنفیوشیس در حق اہل الکنان و اوطان خود باعث منفعت خطیر
شد - بسیار محن و رنجہا کشیده منتخبات تاریخ چین تالیف کرد
و از کتب سابقہ مجدداً التقاط کرده تاریخ نو ترتیب داد -
من بعد بغرض سیاحت بصوب مملکت زی رفت - سلطان
آنجا خواست کہ او را بہ مرتبۂ فراتر از خویش بنشاند -
لاکن او تن در نداد - او محسود عمائد سلطنت گشت و زود
پس گردید - اہل لو مقدمش پرتپاک کردند و از جانب شاه
برائے تہذیب نفس و اخلاق مردمان مامور شد - شاه خورسند

و مسرور شده او را بعهدهٔ جلیلهٔ قاضی القضاة فائض گردانید
در سیاست و تادیب بسیار متشدد بود۔ اصلا رحم نمی کرد
چنانچه وزیر اعظم را که باعث بدکرداریها شده بود به ایمائے
بادشاه بدار کشانید۔

برائے اصلاح و اشاعت ملک خویش را خیرباد گفت۔
اصول او خیلے مشکل و عسیرالحصول بود۔ مردمان دیگر دیار
او را به اکراه نگریستن گرفتند۔ براو و تلامذه و پیروان او
دست ظلم و تعدی دراز کردند۔ و از منصب روز افزون او
ہراساں و لرزاں شدند۔ بادشاه ملک زی ظاہرا بمقتضائے
تہاد و انجابوا فی الاصل به نیت اخذ و جر و تقلیل و تذلیل
شاه لو جاری دلربا ایمان فرسا در خدمت او فرستاد ایشاں
شاه لو را بدام رنگ و مو و بعشق حسن و خو مبتلا ساخته
کور و کر کردند۔ از تعیش و تغافل حکام نافرجام انتظام وہام
درہم و برہم شد۔ تجارت به غارت رفت و از تباه حالی
مخلوق مفلوک و مدقوق شد۔ بداخلاقی روائی یافت ۔ و
جنس ناسره رواج گرفت ۔ و ہمه جا مردمان بے ایمان
کنفیوشیس را اذیت دادن گرفتند۔ و ہمه ملک لو ویران
و پریشان شد۔

چوں کنفیوشیس ہر جا بناکامی خود و خودکامی مردماں دوچار

شد۔ ہمت نباخت و گفت ۔ "سائر جہاں خانۂ حکیم است اگر جائے کسے سخنہائے من بسمع ہوش بنوش نمی کند۔ مقامات دیگر است کہ سامعین منتظر من اند" لاکن ازیں سو رانده و ازاں سو درمانده بود۔ کسے بدو ملتفت نہ شد و وقتے اسیر و دستگیر شد۔ و حکومت و مردماں بدو و شاگردان او مقاطعہ کردند۔ دریں زمان نحوست توامان خبر وفات زنش رسید کہ در شصت و شش سالگی ارتحال نموده بود۔ دلش شکست و مرگ او با ہم چشم براه شده می گفت کہ اکنوں وقت مرگ من ہم رسیده است۔

افلاس بزرگ تریں زحمات است۔ کنفیوشیس و شاگردان او بغایت تنگدست شدند و بدیں وجہ قدر و قیمت ایشاں حبہ نمی دادند۔ چوں او دید کہ تلقین و فہمائش منتج بخطره اموال و دما است۔ و بجز لعنت و شماتت، و سب و شتم چیزے حاصل نمی شود۔ ناگزیر بوطن مالوفش باز گشت و بمعونت تلامذه خویش در تصنیف آں کتب منہمک شد کہ اہل چین آنہا را نہایت مقدس و متبرک پندارند۔

چوں عمرش نود شد او روزے بہ اعانت عصائے پیر بجائے پیری خرامید۔ آہ سرد کشید و گفت ۔" کوه ریزه ریزه شده بزمین می غلطد ۔ شہتیر باسنی از کہنگی و فرسودگی خم

میشود۔ و حکیم بمثابۂ بوتۂ سبز رو بہ پژمردگی است۔" او گفت کہ من خوابے دیدہ ام کہ خبر مرگم می دہد۔ چنانچہ ہمچنیں اتفاق افتاد۔ تا ہفت روز صاحب فراش شدہ ۹۷۴ ق م سانحۂ رحلت او رو داد۔ شاگردان او بعد مرگش چشمہائے او بند کردند و برنج خام بمقدار یک مشت کوچک در گلویش ریختہ مثل وزرا بہ تجہیز و تکفین کردند ازاں بعد نعش او را بمقتضائے مراسم فرمودۂ او التزام کردند بیرون شہر در سبزہ زارے رسم تدفین بجا آوردند۔ دریں ایام آنجا منتقل بہ قصبۂ بزرگ شدہ است و بباعث متردین مرجع و معاد اہل دین گشتہ است۔

اگرچہ در زندگی او کسے بدو تفقدے نہ نمود و در ابتدا رسائی او کوشان و ساعی شدند لاکن بعد مرگش ہمہ پرستار او شدند۔ شاہ بگریست و گفت کہ امروز خزانۂ بیش قیمت از دست من ربودہ شدہ است۔ اے کاش کہ من قدرش شناختمے۔ و ہمچنیں دیگر اراکین دولت و اعیان سلطنت مظاہرہ کردند۔ بادشاہ او را بہ لقب ملک المعلمین ملقب کرد و خاندان ہنگ کہ بعد منتول سریر آرا شدند او را معلم اقدس نامیدند۔ و ایں لقب با مرور ایام تا ہنوز مروج است۔ از گذشتہ شش تا ایں دم ہفتاد پشتہا گذشتہ است لاکن

عزّت و توقیر بحال خود است و اکابرین آں دودمان را منصب امارت مفوض می کنند۔

در ملک چین در ہر شہرے صنم کنفیوشیس نصب کردہ اند و ہم الواح ناشں معلق۔ در غرّۂ ہر ماہ مردمان چین آنجا رفتہ پیش اصنام کنفیوشیس سربسجود می شوند و در اذکار و اوراد مصروف باشند۔ سیاحین و مصنفین می گویند کہ شمارۂ اصنام پانزدہ ہزار و شصت است۔ و ہر سال شصت و دو ہزار خنازیر و خرگوشہا بحصول خوشنودی کنفیوشیس کہ خود مردہ شدہ است قربان می کنند۔ بعض مصنفین بر آنند کہ بت کنفیوشیس ہیچ جائے نصب نیست بلکہ الواح و تختہ ہا منبت بہ اسمش نہادہ اند۔

حقوق والدین

از روئے عقل و خرد شکر منعم و محسن واجب است
والدین کہ ذریعۂ ولادت و وسیلۂ پرورش و تربیت
اولاد اند و برائے صحت و آسائش ایشاں آرام و مسرت
خود قربان بلکہ حرام می کنند چہ طور مستحق تشکر و
امتنان نیستند۔ مقتضائے شرافت و فطرت سلیم ہمیں
است کہ با ایشاں محبت و احترام ورزیدہ گردد۔ ظاہر
است کہ ہیچ کس از والدین دوست تر و ہوا خواہ تر
و محسن تر نیست۔

اوّلین سبق اخلاق تعظیم و توقیر والدین است کسانیکہ
حرمت و عظمت والدین بجا نمی آرند۔ از زیور مکارم
اخلاق عاری باشند۔ در دنیا ہر کس می خواہد کہ من
بہ اعتبار زر و دولت، عزت و شہرت از دیگراں گوئے
سبقت ببرم۔ لاکن دربارۂ اولاد ایں چنیں خواہش عبث
و خیال خام باشد۔ بل او خواہد کہ اولاد برتر ازو ترقی
کند۔ بہ اولاد خویش ہیچ رشک و حسد لاحق نمے

گردد۔

رشتۂ والدین بہ اولاد خویش عجیب کیف و حقیقت دارد۔ اگر قصرے یا کاخے بنا کنند آں برائے اولاد باشد اگر اندوختۂ پس انداز کنند آں ہم برائے صرف اولاد باشد۔ خود در مصیبتے بل معصیتے گرفتار آیند لاکن در دل ہمیں است کہ اولاد از لطمۂ خطر مامون باشد۔ در عالم ہیچ شئے بجاں برابر نیست لاکن برائے حفظ اولاد والدین جان را ہم نثار کردہ اند۔ محبت والدین با اولاد خویش فطری و غیر ارادی است۔ علی الرغم آں محبت اولاد آنچناں مستحکم و طبعی نیست۔

چوں والدین بہ سن کہولت و شیخوخت برسند باید کہ اولاد شاں تعظیم وافر مرعی دارند و اصلا شوخ چشمی و دریدہ دہنی نہ کنند۔ پیوستہ از دراہم و دنانیر دست شاں را تنگ نہ دارند۔ خود را بمثابۂ غلمان ادنیٰ ترین پندارند۔

در جمیع کتب سماوی و دیانات و شرائع و سائر اقوال متداولہ و امثال حکما و فلاسفۂ زمن اطاعت و انقیاد والدین را فریضۂ مؤکدہ قرار دادہ اند۔ در حضور ایشاں بہ ملائمت، تواضع و انکسار و احسان و مروت

بودن اولیٰ است۔ پس بر ہر انسان فرض است کہ در خدمت والدین مؤدب باشد و حرف اُف ہم ببانگ بلند نگوید۔ بنحوائے برّوا اباء کم تبرکم ابناءکم۔ استحقاق مساعدت و اعانت از پسران خود چشم دارید۔

محبت و خدمت والدین را فراموش کردن بر عکس انسانیت است۔ غضب و غصہ را کہ از ایشاں بے جا صادر شود۔ بہ صبر و تحمل برداشت باید کرد۔ عاق و نافرمان را نہ صرف خذلان اخروی برسد بل اموال و امتعہ کہ والدین بعد از مرگ بگذارند بدیگرے بسپارند و او از آنہا بے نصیب ماند۔

خدائے بزرگ و برتر در کلام پاک در متعدد آیات بر اطاعت و رضا جوئی والدین تاکید اکید کردہ است، حضرت ختمی مآب صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمودہ اند کہ خوشنودی والدین موجب رضائے اللہ تعالیٰ است۔

ادب و احترام بزرگان دلیل شریف النفس بودن است و دریں سلسلہ درجۂ والدین اقدم است از اطاعت و متابعت شاں محبت و تودد شاں زیادہ خواہد شد۔ بل مسرّت خود ناں مزید خواہد شد و حقیقی مسرّت حیات در احساس مسرّت است۔

در احترام والدین این هم داخل میتوان کرد که اگر ایشان استاده باشند بر شما لازم است که زنهار جائے خود نگیرید۔ حد ادب را نگاه داشته پیش ایشان اشغال لهو و لعب و گفتار ہائے عیش و طرب نہ کنید۔ چوں ایشان محو تکلم باشند سخنہائے ایشان را قطع نباید کرد۔ ہنگام تخاطب بر شما تعظیم فرض است۔ در استعمال الفاظ محتاط بودن ضروری است۔ و در موجودگی ایشان آواز خود را بلند نہ کنید۔

بعض اطفال در مجلسے با اب و جد خود نشستن احتراز کنند۔ ایں عادت خوب نیست۔ بل در مجالس بزرگان بہ اوقات مناسب حاضر شده اقوال دانشمندانہ شان را بہ گوش توجہ باید شنید تا در حق جوانان سعادتمند زیادتی فراست، تجربہ و تکثیر معلومات شود۔

اگر بالاتفاق بر سر راه با پدر خود دوچار شوید باید کہ شما پدرت و رفقائے او را بادب تسلیم عرض کنید و بہ ہشاشت و بشاشت خیر مقدم کنید۔ از پدر خود علی روس الاشہاد ہیچ مطالبہ نکنید و اگر او درخواست شما مسترد کند۔ باز اصرار واجب نیست چراکہ او نفع و نقصان شما را از شما نیکو تر می فہمد۔ پدر را عسل بسیار است

ولیکن پسر گرمی دار است۔

خرج ہر روزہ را بکفایت شعاری و حسن تصرّف استعمال باید کرد چراکہ عادت اقتصاد و اعتدال کہ در طفلی پیدا شود تا دم واپسیں ترک نمی تواں کرد۔ برخے جوانان نا عاقبت اندیش بر اعتماد اغلوطۂ مواریث آبائی برائے تحصیل معاش افانین مختلفہ کسب نمے کنند۔ و زندگی بہ بطالت، عیاشی و اسراف بسر مے برند۔ کہ نتیجہ اش لزوماً ایں باشد کہ ہمہ اندوختۂ پدری را بہ ہدر مے دہند۔ بالآخر از دست احتیاج و افلاس روزہائے بد مشاہدہ مے کنند۔ باید کہ شما حیات والدین را نعمت غیر مترقبہ شمرید و جوہر لیاقت حاصل کنید تا از دولت فانیہ مستغنی و بے نیاز شوید۔ بریں نمط سعدی چہ خوش فرمودہ است۔" مال و دولت دنیا را ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمۂ زایندہ است و دولت پایندہ ے بپایاں رسد خانۂ سیم و زر نگردد تہی کیسۂ پیشہ ور

در دنیا ہر کس و ناکس را احتیاج مشفق و مشیر افتد و ظاہر است کہ از والدین ہیچ کس شفیق تر و ہمدرد تر نیست ہنگام رنج و راحت والدین برائے ما مرجع مناسب اند و اگر گفتہ ہائے والدین در میزان عقل شما نہ سنجد اظہار غضب نمودہ ایشاں را مہموم نہ سازید بل بہ ملائمت و لینت بدلائل

قاطعہ و صحیح ساطعہ از روئے حقیقت حال پردہ کشائی باید کرد و حسیات ایشاں را مجروح و ماؤف نباید کرد و اختلاف رائے شما گاہے باعث تکدر خواطر ایشاں نشود۔

حقوق اولاد

چنانکه حقوق والدین بر اولاد فرض است همچنان بزرگ داشت اولاد بر والدین مقدم و ضروریست۔ اوّلین حق اولاد بر والدین این است که چون طفلے زاید هنگام تسمیّه اسمش را نیکو و مبارک مقرر کنند اگر نام بد و ناموزون نهند همه اوقات عمرش به تلخی و کدورت انجامد اگر بفرض مولود صاحب اقبال و جاه شد این نام بیشتر موجب ذلّت خواهد شد۔

حق دیگر این است که تربیتش از مهد تا لحد بر دوش خود گیرند۔ بهترین وقت تربیت و تادیب عالم شیرخوارگی و رضاعت باشد۔ نگاه دارند که مزاجش تند و تیز، طامع و زود رنج نه شود۔

حق ثالث این است که چون خوردن و آشامیدن بیاموزد طعام صاف و ساده خورانندش و ملبوسات پاکیزه و مصفا پوشانندش۔ در صحبت و شیفتگی بده مائل نه شوند مبادا که از نوشت و خواند بے بهره شوند و کسب کمال نه کنند۔

حق چهارم نگرانی چال چلن و سیرت است۔ اولاد را

از صحبت ہائے بد و مجالست اشرار باز دارند و رغبت اخیار و اصحاب نیک کردار دہند۔ از شوائب منکرات منع کنند و علی الرغم آن اولاد را شائستہ و مہذب سازند۔

حق پنجم این است کہ اولاد را اصول و عقاید و احکام و آداب مذہب بیاموزند و پابند صوم و صلواۃ کنند۔

حق ششم این است کہ اولاد را کاروبار آبائی تعلیم کنند در علم و ہنر طاق و در مکاسب خویش شہرۂ آفاق کنند۔ اولاد را باید کہ از کسب و کار پدری تنفر نگزینند زیراکہ الکاسب حبیب اللہ تحریص آں مے کند و عادت جفاکشی، محنت و مشقت درو راسخ کنند۔

حق ہفتم این است کہ چوں بہ بلوغت رسد مراسم عروسی انجام دہند۔ اگر خواہند کہ زن و شوی جدا شدہ بسر برند دریں مضائقہ نہ کنند و ایشاں را بزودی جدا و علیحدہ بکنند لاکن بر مفارقت اولاد را واجب است کہ آبا و امہات خویش را فراموش نہ کنند و حقوق خدمتگذاری بجا آرند چراکہ اولاد بجائے پیر عصائے پیر باشد۔

محبت

محبّت سرّ وحی الٰہی است۔ محبّت ظہور نورانی است محبّت تکمیل روحانی است۔ محبت نور ملکوتی است۔ محبّت نفخهٔ روح القدس است در ارواح انسانی۔ محبّت در عالم امکان مورث ظہورات رحمٰن است۔ محبّت در مکونات سلسلهٔ حقائق اشیاء است۔ محبّت انتہائی لطف است فی مابین عوالم روحانی و انسانی۔ محبّت بمنزلهٔ نور ہدایت است بشب دیجور۔ محبّت رشتهٔ محکم و منیع است میان خالق و مخلوق در عالم غیب۔ محبّت ذریعهٔ ترقی است ہر متنور انسان را۔ محبّت درین کائنات عظیم اہم ترین و افضل ترین شریعت است۔ محبّت آئینے است کہ ذرّات عالم را ارتباط داده باہم مرتّب دارد۔ محبّت مقناطیس عالمگیر است میان سیّارگان و ثوابت۔ محبّت موجب انکشاف اسرار و سرائر است۔ برائے قلب متجسّس کہ خدائے محدود آنہا را درین عالم تکوین و فساد ودیعت کرده است۔ محبّت در جسد عنصری حیات روح است۔ محبّت درین جہان

فانی برائے تمدن و ثقافت ملل و تحمل عروة الوثقیٰ است محبت برائے اقوام راستیار اعزاز و افتخار است۔

مردمان کہ از محبت تائید یاب اند فی الحقیقۃ میان ملاء اعلیٰ متصف و مذکور اند۔ فرشتگان آسمانی و ملکوت الٰہی در توصیف شاں رطب اللسان اند۔ آنانکہ از ودیعت محبت و سرایت وداد و مودت قلوب ایشاں متخلی باشند در صحاری غوایت و بہراس معتل و ضلیل شوند و در چاہ معاطب افتحام نمایند۔ در یم یاس و حرماں غرقاب شوند۔ و ہیچ ملاذ نمے یابند۔ ہمچنیں مردمان بدبخت و ادبار قسمت مثل جراثیم اند کہ در اسفل ترین حصۂ زمیں مانند و بود دارند۔

محبت صراط خداست۔ محبت دین مصطفیٰ است۔ محبت منہج ہدیٰ است۔ آنانکہ ازیں دولت ایزدی و نصرت لم یزلی کلیتہً محروم اند لامحالہ از دیدار خدا و شفاعت مصطفیٰ و اصطناع بے بہرہ و بے قسمت اند۔

اقسام محبت محبت را دو قسم است، محبت طبعی و محبت ارادی۔

محبت طبعی آنست کہ والدین بہ اولاد دارند۔ ایں ہرگز محو نمے شود و ہموارہ پائدار و غیر متزلزل ماند۔

محبت ارادی را چہار قسم است۔

اوّل محبتے کہ زود پیدا گردد و زود زائل شود۔ ایں قسم محبت از نوجوانان و برنایان ظہور پذیرد و باعث لذت است و ہمہ کس مے دانند کہ لذائذ دنیوی را قیام و استحکام نباشد۔

دوم محبتے کہ بدیر حادث شود و بدیر فوت شود۔ ایں برائے لذت نفع و شر باشد۔

سوم محبتے کہ زود حادث شود لاکن بدیر انجامد ایں باعث خیر باشد و ایں قسم محبت مخصوص بہ علما و فضلا است۔

چہارم محبتے کہ بدیر حادث شود ولیک بزودی مرتفع گردد ایں محبت پیران است و باعث نفع باشد۔

مراتب محبت محبت عام است و صداقت خاص است و عشق اخص است

مدارج محبت پنج است۔ محبت الٰہی، محبت استاد، محبت والدین، محبت رعایا و سلطان، محبت شرکا۔

نظام عالم از رشتۂ اخوت و محبت التیام پذیر است پس بر ہر فرد بشر لازم است کہ محبت را بر مذہب مرجح دانستہ با بنی نوع انسان بل بہائم ہم مالوف باشد۔

سعی و عمل

سعی و عمل عبارت از کوشش و کار است چوں بنظر غائر دیدہ شود اوضح مے گردد کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ چہ انسان و چہ دیگر موجودات ہریک را قوائے عاملہ و اعضائے فاعلہ ارزانی داشتہ است تا آنہا را بکار بردہ وجاہت و سعادت دارین بچنگ آرد۔

امّا قوائے حضرت انسان از دیگر موجودات بحواس عشرہ کاملتر و محکم تر ساختہ است تا در حصول معاش بہر کارے کہ دست اندازد۔ بطریق احسن سرانجام نماید و بدیں جہت خلعت خلافت و خطاب اشرف المخلوقات مراو را عطا کردند۔

دنیا چیست؟ کارگہ کائنات است۔ یکے شب و روز در کار مملکت و جہانبانی مستغرق و منہمک مے ماند و دیگرے در فکر شکم پروری خویش ۔ یکے آہنگری و زرگری راپیش گرفتہ است و آں دیگر بارکش است۔ القصّہ بقولے ع

ہر کسے را بہر کارے ساختند

ہیچکس چنیں بنظر نے آید کہ فارغ از تگاپوئے دمادم

زندگی باشد۔ ولے باید دانست کہ ہیچ کار بے سعی و کوشش
بر نمے آید۔ در ہر کار سعی شرط است اگر کسے خواہد کہ بے
سعی و کوشش شاہد مطلوب را بآغوش کشد ہمانا او نقش بر
آب بستہ است زیراکہ چوں شرط یعنی سعی مفقود است۔
مطلوب کہ مشروط بسعی است چہ طور حاصل خواہد شد۔ کہ گفتہ
اند۔ اذ فات شرط فات المشروط۔ و کسے چہ خوش
گفتہ ؎

بے عزم راسخ و سعی کامل کس را نشود مقصود حاصل

و حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چہ خوب فرمودہ اند۔ کہ
فضائل و معالی بسعی و کد انسان تقسیم مے شود۔ ہیچ کس
مجد و بزرگی نیافتہ است الّا بعد از اینکہ شبہا را زندہ داشت
و دود چراغ خورد۔ ہمچنیں حکیمے مے گوید کہ در عالم کون و
فساد ناموری و دولت عزت کسے بدست نیاوردہ مگر بعد
از ینکہ جان خود را در مہالک و مضائق افگند و اجل بہ تیرہائے
زہر آلود او را آماج گاہ ساخت امّا ہمت مردانہ اش و
قوت و سخت کوشی او را تا ساحل رسانید و دیو اجل دہان
خود را باز کردہ ہمچنیں ایستادہ ماند۔

پس معلوم شد کہ سعی اساس کارہا و زینۂ رفعت و
عظمت است۔ کار دو عالم بر سعی منحصر کردہ اند مثلاً ببینید۔

مردانیکہ رضائے حق پیش مے گیرند و لباس سلوک در بر مے دارند۔ شب و روز در عبادت و ریاضت مے مانند و در جبین ناخوشی ہم از مقصود شاں رو نمے تابند تا بعد از بر خوردن عواقب بزرگ و مقاساۃ شدائد بمراد خود شاں کامران مے شوند و بجزم بہشت جا مے گیرند۔

ہمچنیں کسانیکہ ہمت بلند دارند۔ ہیچ گاہ از نصب العینے کہ بر خود لازم دارند بے سعی و عمل نمے نشینند بل در دریائے خون شدائد شناور گشتہ نام خود شاں را از قاف تا قاف بلند مے کنند و خلعت بقائے دوام و شہرت عام را در بر کردہ بکمال عزّو وقار تکمیل زندگانی نمایند و بر مسند عزّت مے نشینند۔ و وقتیکہ ازیں جہاں نوبت غربت شاں آید ہر صغیر و کبیر و برنا و پیر بنام نیک ایشاں را یاد کردہ دعا مے گوید۔

مثلاً سید احمد خاں را بہبینید کہ چہ طور از ہمت بلند خویش چشم جہانیاں را خیرہ ساخت اوّلاً احدے را گمان نمے رفت کہ سید احمد خاں در پیش بردن مقاصد خود کامراں خواہد شد ولے ع

آفریں باد بریں ہمّت مردانۂ او

کہ مصائب گوناگوں و حوادث بوقلموں را دوچار شد

امّا ہمت عالی اش نگذاشت کہ مثل دوں ہمتاں از سعی پیشرفت کار باز ماند و خیال تاسیس مدرسہ را ترک کند او خود تنہا در مقامات متفرقہ برائے جمع اعانہ رفت و در اندک مدّت طرح مدرسۂ انداخت و بتدریج کار مدرسہ بدانجا رسانید کہ از مدرسۂ عالی بہ دارالعلوم بے مانند ترقی یافت۔

ہمچنیں کولمبس وقتیکہ در پے گرفتن ہندوستان از خانۂ خویش عزم سفر کرد۔ با خود مقرر کرد کہ در سعی طلبش ہیچ دقیقہ فرو نخواہم گذاشت و تا جان در تن است بے نیل مرام بر تن خور و خواب حرام است۔ گویند کہ بسیار رخت سفر بست و ہر بار ہمیں مے گفت کہ ع

یا جاں رسد بجاناں یا جاں ز تن برآید

آخر جوئندہ یابندہ دنیائے جدید (امریکا) را مکشوف کرد وقتیکہ زہرۂ رفیقانش از بیم امواج بحر ذخار آب مے شد و قریب بود کہ ارواح شاں از آشیانۂ ابدان پرواز کند۔ کولمبس بہمراہانش بسیار دلجوئیہا و تسلیہا نمودہ مے گفت۔ کہ بخدا من در شما بوئے مردمی نمے یابم۔ مردماں گاہے از خطرات ہمچنیں نمے ترسند۔ آخر کدام گنج بے رنج بدست مے آید؟

چوں باز رفت۔ لذّت فوز و کامرانی عبارہ رنجہا و

صعوبتہا از دلش بشست و تا آخر حیات بدیں کار بزرگ
و دلشاد شدہ مے گفت ع

شادم از زندگی خویش کہ کارے کردم۔

پس لائح گشت کہ ترقی بمرتبۂ عالی بزحمت بسیار
دست دہد چنانکہ سنگ گراں بمشقت فراواں بر تواں کشید۔

و چوں مرد زادہ را بہرۂ بیافریدہ اند۔ بل کار ہائے
بزرگ بگردنش آویختہ شدہ است۔ چنانچہ حق تعالیٰ مے
فرماید کہ لیس للانسان الا ما سعی۔ پس در دنیا و
آخرت محض ثمرۂ سعی و کوشش منفعت مے بخشد سعدی
شیرازی۔ چہ خوب مے گوید ؎

بے رنج گنج ہیچ میسّر نمے شود
مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

پس ما را باید کہ در کارے کہ سعادت دارین ما بداں
منوط و مربوط است در سعی طلبش دقیقۂ را فرو نگذاریم و
در راہ مصائب و نوائب و پیش تیر بلاہا سینۂ خود ماں را
سپر ساختہ بکمال جوانمردی بکوشیم۔ تا ہمکنار عروس مطلوب
شویم و اگر وقتے ناکامی ہم دست دہد باز ہم ہمت بلند
داشتہ از سعی تحصیلش باز نمانیم و تا توانیم کسلمندی
و کاہلی را نگذاریم کہ نزد ما آید۔

و اصلاً فریب نفس نخوریم - زیراکہ اطاعت نفس در راہ ترقی عقبۂ بزرگے است چوں حرکت ما حرکت ارادی است و نفس حرکت کردن نمے خواہد پس تا وقتیکہ بر نفس تسلّط تام نخواہیم داشت کارہائے دنیا و عقبیٰ مہمل و ناتمام خواہد ماند -

پس کارہائے کہ در حیطۂ امکان ما است سراسر ناممکن است کہ بکوشش و ہمت بلند حاصل نشود وللہ در من قال ؎

مے باش بجد و جہد در کار   دامان طلب ز دست مگذار
ہر چیز کہ دل بداں گراید   گر جہد کنی بدست آید

خاموشی

؎ دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن
بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

کسے پیش فیلسوف زمانہ یعنی سقراط برائے تحصیل خطابت و فن تقریر رفت بعد معرفی او بیاپے سخنہائے ایں سو و آں سو راندن گرفت۔ سقراط گفت کہ من بتو المضاعف فیس خواہم گرفت۔ او گفت چرا؟ او جواب داد کہ من ترا دو چیز خواہم آموخت۔ یکے فن تقریر و دیگر ضبط نفس۔ پس باید دانست کہ سکوت طلائی است و گفتار نقرئی و چہ خوش گفتہ اند کہ من سکت نجا۔ یعنی ہر کہ خاموشی و سکوت ورزید و از گفتگوہائے لایعنی احتراز و اجتناب نمود او منجی شد ع

ہیچ آفت نرسد گوشۂ تنہائی را

نظامی گنجوی رحمۃ اللہ علیہ در سکندر نامہ در تعریف مصلحت کیشی و سکوت ورزی چہ فرمایند ؎

سخن تا نپرسند لب بستہ دار — گہر نشکنی تیشہ آہستہ دار

و جائے دیگر ارشاد مے کند ؎

سرِ بے زباں کو بخوں تر بود — بہ است از زبانے کہ بے سر بود
زباں بہ کہ او کامگاری کند — چو کامش رسد کامگاری کند

شاعر عربی از جراحت لسان الامان و الحفیظ گفتہ ؎

جراحات السنان لها التیام — ولا یلتام ما جرح اللسان

نیز خاموشی ستار العیوب است چراکہ ؎

تا مرد سخن نہ گفتہ باشد — عیب و ہنرش نہفتہ باشد

سینیکا یکے از فلاسفۂ متقدمین بودہ است او مے گوید کہ روز مرہ قبل از خفتن محاسبۂ نفس باید کرد و ہر روز زبان خود را در قبضۂ خود باید گرفت چراکہ زبان مانند آتش خادمۂ ستودہ صفات و کنیزک کارکن است لاکن کد بانوے سفاک است۔ در دنیا مرد عاقل از توسل زبان جہانبانی تواند کرد۔ بشرطیکہ او بر زبان حکمراں بشود۔ در حالت طیش و عتو انسان نفس خود را فراموش مے کند لاکن رذائل و دنائت خویش را عریاں سازد۔ و اینہا در راہ فوز و فلاح او سنگ گراں مے شود۔ بعض مردماں را دل بر زبان باشد و ظاہر است ایں چنیں مردماں در کتمان اسرار عاجز باشند و انجام کار دست تأسف مالند۔

بقول علما یاوہ گوئی و بے محل حرف زنی منافی دماغ

است ۔ و اگر کسے بیفائدہ سخن سراید یقین دان کہ دیوانہ
است یا ابلہ ۔ سعدی علیہ الرحمۃ دریں باب نصائح عمل کردنی
ارشاد فرمودہ است ؎

ترا خامشی اے خداوند ہوش ۔۔۔ وقار است و نا اہل را پردہ پوش
اگر عالمی ہیبت خود مبر ۔۔۔ وگر عامی پردہ خود مدر
ضمیر دل خویش منمائے زود ۔۔۔ کہ ہرگہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد ۔۔۔ بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم سر سلطاں چہ نیکو نہفت ۔۔۔ کہ تا کارد بر سر نبودش نہ گفت
بہائم خموش اند و گویا بشر ۔۔۔ پراگندہ گوی از بہائم بتر
چو مردم سخن گفت باید بہوش ۔۔۔ وگرنہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق است و عقل آدمی زادہ فاش ۔۔۔ چو طوطی سخن گو و ناداں مباش

کسے گیرد آرام دل در کنار
کہ از صحبت خلق گیرد کنار

جود و سخا

قطعه

مال از بہر آں بکار آید تا ز بہر تنت سپر گردد
ہر کہ تن را فدائے مال کند مال و تن عرضۂ خطر گردد
ہر کریمے کہ خوار دارد زر ہر زمانے عزیز تر گردد

مال از بہر آنست کہ در مصارف الٰہی خرج کنی و نہ این کہ گرد کردہ درم بر درم نہی۔ ارشاد اللہ تعالیٰ است کہ ولا تجعل یدک مغلولۃً الیٰ عنقک ولا تبسطہا کل البسط۔ و نیز فرمودۂ ایزدی است کہ ولا تبذر تبذیراً ط انّ المبذرین کانوا اخوان الشیاطین۔

اموال و امتعۂ این دنیا زینت و آرائش حیات است و عروۃ الوثقیٰ است برائے حصول درجات عالم اخروی۔ باید کہ مال را بطریق احسن خرج کنیم تا ازو عزت نفس حاصل گردد و بعد الممات موجب نیکنامی و رفع مدارج باشد۔

مصرف اموال مال را برائے تحصیل تعلیم و تعلم و تربیت صرف باید نمود و در امور یکہ باعث مسرت حقیقی و دائمی

باشد ؎

مال را کز بهر دین باشی حمول — نعم مال صالحاً گفتش رسولؐ

مال بر غربا و حاجتمنداں صرف کردن اولیٰ است ؎

شرف مرد بجود است و کرامت بسجود
هر که این هر دو ندارد عدمش به ز وجود

در خبر آمده است که الجنة دار الاسخیاء و منعم حقیقی
می فرماید من جاء بالحسنة فله عشر امثالها - همیں
خیال درین شعر مذکور است ؎

آنکه ترا توشه ره ساخته داد — از تو یکی خواهد و ده صد دهد
بهتر ازیں مایه تجارت نیست — سود کن از که زیانیت نیست

در جود و سخا مقصد اصلی خالص محض جذبهٔ شفقت،
همدردی و خوشنودی باری تعالیٰ باشد نه ظاهرداری،
نمود و نمائش، ریاکاری و تصنع محرک سخاوت گردد ؎

سخیاں ز اموال بر مے خورند — لئیماں غم سیم و زر مے خورند

اسکندر از وزیر خود ارسطو پرسید که سعادت دارین در
چه چیز است - او گفت در جود و کرم اما سعادت دین از
آنست که مال را خالصاً لوجه الله صرف کنم و ازو هیچ نفع
این دنیا مقصود نباشد لکن سعادت دنیا آنست که مرغ
دل را بحکم الانسان عبید الاحسان بکرم صید توان کرد

چوں کریم مالک رقاب جمعے شود گویا ابواب سعادت بر او کشادہ و اسباب مرادات برائے او آمادہ گردد۔

تجربہ کردم نہ بر اندیشہ نیست نکوتر ز سخا پیشہ
خاص نہ بہر کرم آمد درم بر گذر قافیہ اینک کرم

حاتم کہ از قبیلۂ طے بود در سخاوت سرآمد روزگار بودہ است۔ در بوستان حکایتش منقول است کہ حاتم یمن بر سخاوت او حسد بردے۔ او جشن ملوکانہ ساخت و شخصے را بر قتلش خوردنش بر گماشت چرا کہ او ہم سخی بود و نمے خواست کہ حاتم گوئے سبقت از و رباید و خواست کہ صیت جوانمردی و مروتش کہ از آفاق تا قاف فاش شدہ است باز ماند۔ چوں او جوانمرد ایلچی در وطن حاتم رفت۔ چنیں اتفاق افتاد کہ او پیش حاتم مہمان شد و او را گفت کہ من برائے سر حاتم آمدہ ام و درخواست نمود کہ اگر میزبان رہنمائی و دلالت کند سخاوۂ حاتم شاید ہمیں نوازش و لطف او خواہد بود۔ حاتم بر سخنش بخندید و گفت۔

در

حاتم منم سر اینک جدا کن بہ تیغ از تنم
نباید کہ چوں صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی نا امید

چو حاتم بہ آزادگی سر نہاد او بسیار خجل شد و گفت۔

اگر من گلے بر وجودت زنم نہ مردم کہ در کیش مرداں زنم

دو چشمش بوسید و در بر گرفت وز آنجا طریق یمن بر گرفت

چوں ایلچی باز گردید حاکم یمن را گفت کہ من برائے قتل حاتم رفتہ بودم لاکن او مرا بشمشیر احسان و فضل بسمل کردہ است ؎

آوازۂ سخاوت و احسان حاتمی آخر در جہاں بجبث بر بنیادہ ست

در کتاب جواہر الامارۃ آوردہ کہ چوں حاتم وفات کرد مدفن او قضارا در مسیل واقع شد پسرش خواست کہ قالب او بموضعے دیگر نقل کند۔ چوں سر تربتش باز کردند ہمہ اعضاء و اجزائے بدن او از ہم ریختہ بود الا دست راست او کہ ہیچ نوع تغیرے نداشت۔ نظارگیاں متعجب ماندند۔ آخر شخصے تعبیرش ایں کرد کہ حاتم بدیں دست عطائے بسیار بہ سائلاں دادہ بود۔ لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت ماندہ۔ سبحان اللہ و بحمدہٖ ہرگاہ دست کافرے بت پرست بواسطہ بخشش و عطا از خلل ریختن سالم مے ماند چہ عجب کہ مومن خدائے پرست بوسیلہ جود و کرم با خلق خدا از آفت سوختن در آتش دوزخ ایمن گردد ؎

دولتیاں رخ ز جہاں تافتند دولت باقی ز کرم یافتند

آداب الانشاء

اوّلاً باید دانست کہ میدان انشا بسیار وسیع است۔ ہرکس بقدر ہمت دراں جولانی طبع مے نماید و بمقتضائے الاغاز پیتر فشم بما فیہ۔ ہرچہ در دماغ مے دارد۔ بہ معرض اوراق مے سپارد۔ امّا خوبی انشاء متعلق بہ قوت فکر است۔ چندانکہ در بحر فکر غوطہ زنی کردہ شود ہماں قدر انشاء لطیف تر و خوب تر مے گردد۔ و ہکذا قوت تصرف ہم دخل تام دارد۔

ثانیاً باید فہمید کہ مضامین را سہ قسم است۔ اوّل تخیلیہ یعنی آں نوع مضامین کہ بمدد خیالات ارقام پذیرد۔ مثلاً صندلی و مناظر قدرت وقس علی ہذا القیاس۔

دوم تاریخیہ۔ و ایں عبارت است ازاں مضامین کہ بتاریخ تعلق دارد۔ مثلاً حالات زندگی کسے نوشتن یا برکات عہد کسے تحریر نمودن وغیرہ۔

سوم بیانیہ۔ و ازیں مراد آں نوع زندگی است کہ درو بہ سخنان عامیہ ضرورت افتد مثلاً مطالعۂ کتب

و سعی و عمل و جهد ایشان ۔

پس صاحب انشاء را باید که در مضامین تخیلیه تحریر
خود را از خیالات گوناگون بیاراید۔ و از تشابیه و استعارات
پایهٔ مقاله را بالا کند۔ و در مضامین تاریخیه رعایت این امور
کند۔ اسم، مسقط الراس، سن ولادت، اخلاق و خصائل
اسباب معاش، تاریخ وفات و مدفن وغیره۔ و در مقالات
بیانیه تحقیق انیق و مطالعهٔ مطولات درکار است۔

ثالثاً مخفی نماند که علمای محققین نثر بر سه قسم گفته
اند۔ نثر مقفیٰ، نثر مرجز، نثر عاری۔ نثر مقفا آنست که
در آن التزام قافیه کرده آید۔ و نثر مرجز نثریست که
کلماتش موزون باشد۔ و نثر عاری عبارت است از نثریکه
کلماتش از تکلفات بارده خالی باشد۔

پس چون اکثر طبائع به رنگینی و سادگی واله و مفتون
است و درین ایام شیوهٔ کهنه نامقبول و غیرمرضی است۔
برای طالب لازم است که در نثر عاری افکار خود مثال
ارقام نمایند۔ و از الفاظ مناسبه و محاورات جاذبه تحریر
را پُر مغز و دلکش سازند۔ و قبل از اینکه عنوان مقاله
انتخاب کنند بفحوای قدر الخروج قبل الولوج به بینند
که کدام موضوع برای ما پُر از معلومات است و تا وقتیکه

فیصلہ درست و راستے نتوانستہ داد بلکہ ہرگز بہ مضمون نگاری
اقدام نہ نماید۔ چرا کہ سہ اوصاف انشاء حقیقۃً امتیازی کہ مطلوب
است و دریں میدان پیش ازہمہ سادگیست و سادگی کلام است
در چوں انشاء پردازی فصاحت و بلاغت کلام ہم شرط است
انسب است کہ از فصاحت کلام ہم سخنے بدانیم۔ پس گوش
باید داشت و بر صفحۂ دل باید نوشت کہ علمائے بلاغت تعریف
چنیں کردہ اند کہ فصاحت کلام عبارت از آں کلامے است
کہ تلفظ کلماتش موجب ثقل نباشد۔ بل بہ سہولت و
آسانی ادا کردہ شود۔ پس از کلماتیکہ ترتیب حروف آنہا
منجر بدشواری ادا باشد۔ متوحشی است۔ مثلاً باغ عنبر۔
شست شاں وغیرہ۔ اینچنیں کلمات اگرچہ مستعمل است
اما ایراد آنہا خالی از قبحے نیست۔

و ہمچنیں تکرار حروف ہم بفصاحت کلام مخل است پس
در ہمیں تحریر لفظ دائرہ را مکرر نباید نوشت کہ ایں شعر
بہ عجز صاحب انشاء و دال بر علم سطحی انشاء پرداز است
غالباً دستور نویسندگان است کہ چند کلمہ را تکیۂ تحریر
و تقریر مے سازند و چنداں در استعمال مے آرند کہ
طبائع خوانندگان و شنوندگان ملول مے گردد۔

علی ہذا القیاس توالی اضافات راہم معیوب انگاشتہ

اند۔ مثلاً در کلام ذیل ۔ "بوفق اختلافِ علمائے کاملینِ علم فلسفہ و حکمتِ یونان"۔ اگرچہ در کتب قدیمہ مثلاً ابوالفضل وغیرہ ایں طرز عبارت بکثرت موجود است ۔ امّا احتراز ازیں اَولٰی است ۔ پس کلامے کہ دارائے اضافات متواترہ باشد از پایۂ فصاحت کمتر و سبک تر مے گردد۔

و ایضاً کلام فصیح را لازم است کہ از تعقید لفظی و معنوی منزّہ و مبرّا باشد ۔ و مراد از تعقید لفظی اینکہ ترتیب و ترکیب آں فاسد و معیوب نباشد ۔ مثلاً حسب قاعدۂ اہل زبان در کلام اوّل فاعل، باز مفعول و متعلقات فعل پس فعل مے آید ۔ اگر بے قاعدہ و سوءِ ترتیب مزبور تغیّر خواہد پذیرفت ۔ کلام پیچیدہ شود ۔ و از ادائے مفہوم یکسر قاصر ۔ مثلاً "محمود را بکر داد یک اشرفی بباغ کلکتہ" ۔ ایں عبارت غیر واضح المعنی است و بیک نظر مطلبش بذہن نمے آید ۔ اگر ایں کلام چنیں باشد "بکر محمود را بباغ کلکتہ یک اشرفی داد" خوانندہ بمجرّد اوّل نظر بہ مفہومش مے رسد ۔

و تعقید معنوی عبارت است از مضمون تحریر کہ غریب تر و نادر الاستعمال باشد و برائے درک کردن معنی احتیاج با ورق گردانیٔ لغات افتد ۔

پس مقاله نگار را باید که کلام خود را از عیبها و خللها محفوظ و مصئون دارد۔ وتا تواند از حدود فصاحت قدمے فراتر نه نهد۔ والّا انشائے اش بجائے نفع ضرر خواهد داشت۔ و امید فوز و فلاح بداں بستن خلاف عقل است بل مقاله نگار خیال باطل بست و دماغ بیهده پخت۔

مناسب تر است که اکنوں برائے نو واردان میدان انشا هدایات انشاء پردازی بیان کنیم۔ پس باید دانست که مقاله نگار را رعایت امور ذیل کردن بسیار واجب است۔ که

(اوّل) افعال فارسیه را صحیح و درست استعمال کند۔ چراکه بنائے لسان فارسی مجرد بر افعال است۔ اکثر کلماتش عربیه است۔ پس چندانکه اهتمام ایں امر کرده شود قلیل است۔

(دوم) رعایت رسم الخط فارسی هم لابد است۔ و ایں را سهل انگاشتن مبنی بر فساد است۔ پس چوں بیامد و نیفگن وغیره را نه آمد و نه افگن و میرود و میگفت و میخرید را مے رود و مے گفت و مے خرید نویسد۔ خطائے فاحش باشد۔ همچنیں در هجائے الفاظ قصورے کردن گناه بزرگ را مرتکب شدن است۔

(سوم) موضوعات را از اقوال بزرگاں و مشائخ مزیّن

ساختن و باقوال حکما آراستن آنہا را بلند تر مے سازد۔
(چہارم) اقتباسات قرآنیہ و حدیثیہ ارقام کردن مقالہ را بہ اوج کمال مے رساند۔
(پنجم) استعمال تلمیحات مثلاً ہفتخوان رستم، گریۂ یعقوب، طوفان نوح، روح بلالی، تلقین غزالی، ایثار عثمانی و ہمت حیدری وغیرہ قدر و منزلت موضوع مے افزاید۔
(ششم) حد ایجاز و اطناب را نگاہ باید داشت۔ از ایجاز مخل و اطناب ممل اجتناب باید ورزید۔
(ہفتم) از کتب استفادہ و استنباط کردن و مواد مقالات فراہم آوردن ہم ضروری است لکن الفاظ آنہا را من و عن مسطور ساختن خالی از خلل نیست۔
(ہشتم) افتتاح و اختتام مقالہ بکمال محنت پتہ ماری و جگر کاوی باید نوشت و بسخنان پر مغز و جاذب قلوب باید آراست۔
(نہم) از اشعار دلکش و ضرب الامثال سود مند و محاورات مناسبہ مقالہ را دلفریب باید ساخت۔
(دہم) تحریر را خوشخط و دیدہ زیب نوشتن ہم لازم است اگر مقالہ نگار خوشخط نوشتن نے تواند پس چناں نویسد کہ نوشتہ اش خواندنی باشد۔ تلک عشرۃ کاملۃ۔

راستی

سعدی علیہ الرحمۃ نے فرمایا ہے

ولا راستی گر کنی اختیار شود دولتت ہمدم و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار کہ دارد فضیلت ازیں بے شمار
بہ از راستی در جہاں کار نیست کہ در گلبن راستی خار نیست

در اشعار مذکور الصدر برائے رہرو عالم دستورالعمل است کہ اگر معمول انسان شود حیاتش کامران و نائل بمرام خواہد شد۔ در حدیث وارد است کہ علیکم بالصدق فان الصدق یہدی الی اللہ و ان اللہ یہدی الی الجنۃ وما یزال الرجل یصدق و یتحری الصدق حتی یکتب عند اللہ صدیقا۔ ازیں قدر حکیم سنائی نواں کردہ

مرد باید کہ گیرد اندر گوش گر نوشتست پند بر دیوار

و جائے دیگر قرأت کردہ ایم۔ مآل الصدق الفوز والبیاض و مآل الکذب الخسران والسواد۔ الا تری الی الصبیین اولہما کاذب فکانت النتیجۃ بہذا السواد الخسران و ثانیہما صدق ملحقہ الفوز والبیاض کما تری

انہاد من امتنان صدق۔ و در عربی ضرب المثل است کہ الحق مرٌ ولوکان دژ۔ اعنی صدق تلخ و بد مزہ است اگرچہ در باشد۔

دریں عالم ہیچ وصف سخن تر از صدق نیست۔ ایں سرتاج و افسر جملہ مکارم انسانی است۔ و سرچشمہ ہمہ خوبیہا است۔ مرد راست گفتار، و درست کردار ہرجا معزز است و جائے بد نہ بیند۔ دروغ بے فروغ ذلیل و خوار گردد۔ برائے صادق القول ہمیں سند است کہ او صاحب اعتبار و باوقار مے شود۔

دروغ گفتن بہ ضربت لازب ماند۔ اگرچہ جراحت مندمل مے شود لاکن نشان زخم باقی ماند۔

مرد بیوقوف از دروغ باقی معزز نے شود و ساقط الاعتبار گردد۔ چنانکہ برادران یوسف علیہ السلام از پایۂ اعتبار فرو افتادند۔ و پدر ایشاں ہمہ اقوال شاں را باور نے کرد۔ کسے در ذم دروغ بیانی و کذب و افترا اشعار ذیل قلمی کردہ است ؎

دروغے نہ گیرند صاحب دلاں ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ اگر راست گوید تو گوئی خطا ست
کسے را کہ عادت بود راستی خطائے کند گر گزارند ازو
وگر نامور شد بقول دروغ وگر راست باور ندارند ازو

راستی و صداقت رضائے مولا است۔ و مردِ ہوشمند را ہمیں مطمح نظر است۔ چنانچہ ؎

راستی موجب رضائے خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست

راستی شیوۂ انبیائے کرام و پیشۂ اولیائے عظام است۔ راستی گزیدن اوصاف نبوت و ولایت تحصیل نمودن است ؎

راستاں رستند اندر روز شمار جہد کن تا ازاں شمار شوی

اندریں راہ راستگاری کن تا دراں راہ رستگار شوی

مردِ راست گفتار قوی دل و دلیر باشد۔ و از کس باکے ندارد۔ و عقلا از مردِ دروغگو تنفر و تحرز ورزند۔ مرد راست گفتار آنست کہ قول و فعل او طابق النعل بالنعل باشد و او عامل "لما تقولوا مالا تفعلون" باشد۔ عہد شکنی نے کند۔ نہ مرتشی باشد نہ راشی۔ تملق و ریو و کید نے کند۔ امین باشد نہ خائن و مفتن۔ نقض قانون نے کند و خلاف ناموس اکبر گاہے نے گیرد۔ ظاہر و باطنش یکساں و خلوت و جلوتش در یک روش باشد۔ دریں ہیچ شک نیست کہ راست گفتاری خطرہائے عظیم رو دہد۔ لاکن کمینگی و بے وقری کہ از دروغ بیانی لاحق گردد۔ بدترین ذمائم و اخلاق رذیلہ است۔

گویند کہ دروغ گو را حافظہ نباشد۔ معنی ایں ایں است کہ دروغ گو بعض اوقات چیزے مے گوید و باوقات دیگر نقیض وے

بدین وجه دروغ او طشت از بام شده باعث تنفر و ندامت
او مے شود۔ دروغ راشد را منتجی است و ظاهر است کہ ہرکہ
صراط مستقیم گذاشته ره اخفا و کجی اختیار کند در گو ضلالت
و گمراہی واژگون مے افتد ۔

از کجی افتی بہ کم و کاستی | از ہمہ غم رستی اگر راستی

فلاسفهٔ جهان و حکمائے دوران مزاح و استهزاء طیبت و
هزل را مرادف کذب و دروغ پنداشته اند زیراکہ اکل
خصائل زشت مسقط و مستاصل عرض و ناموس انسان است

مثنوی آنچه را بر سبیل پند و موعظت گفته اند ۔

تو در کار خود راستی بہ بکار | کہ ہم رسته گردی و ہم رستگار
بود گرچه مردم بسے کج خرام | بآخر شود راستان را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر | بآخر خمیده شود پیش تیر

راجه ٹوڈر مل

اسمش ٹوڈر مل و وطن مالوفش لاہور بود۔ و بعض مورخین میگویند که مرز بوم او موضع چونیاں بود۔ لاکن ایشیاٹک سوسائٹی در تحقیق و تدقیق وطنش رقمطراز است که او از خاک پاک لاہر پور بوده که در پرگنۂ اوده واقع است۔

در طفلی پدرش بمرد۔ و والدۂ مشفقۂ او به تنگدستی و افلاس بپرورید۔ تا آنکه دیوان بیست و دو صوبجات گردید چون مزاج شناس و وزیر اعظم و سپہ سالار بود پادشاه او را خیلی عزیز مے داشت۔ آثار رشد و کامرانی و قرائن طالعمندی و بخت بلندی از ناصیۂ حال او مے تابید۔ گویند اولاً بحسب قسمت در جرگۂ نویسندگان در سرکار مظفر خاں ملازم شد۔ و بمقتضائے وفور دانش و کار آگاہی پایۂ قدر او افزود و او در سلک مقربین و متصدیان خاص سلطانی منسلک شد۔ صاحب سیر المتاخرین تعاہد ٹوڈر مل در بطن کتاب خود چنیں شنید نوشته است۔

"او دیانت گزین، سیر چشم، توانگر دل، ہوشیار مغز،

پرہیزگار و نیک محضر بود۔ اصابت فکر و ہمت بلند داشت
با خویش و بیگانہ یکجہت و بہ دوست و دشمن یکساں مے
گذرانید۔ آداب شناس سلطنت و رازدار مملکت و در
دقائق حساب و سیاقت تحریر بے نظیر بود۔

اکبر اعظم او را لقب موتمن الدولہ عمدۃ الملک دادہ بود
و در اکثر امور خفیہ و نہانی بدو شوریٰ میکرد۔ راجہ ٹوڈر مل
نہ صرف صاحب القلم بود بل صاحب السیف ہم بود در اکثر
حروب و معارک شرکت نمودہ داد مردانگی داد۔

راجہ ٹوڈر مل بیشتر اصلاحات در ملک و سلطنت نافذ کرد
ہر سال تصحیحہ اسپاں را داغ مقرر گشت تا اشتباہ نماند
ملوک پیشیں مثلاً علاءالدین خلجی و شیرشاہ سوری داغ
اسپ مقرر کردہ بودند۔ لیکن رواج نیافت۔ ایں وزیر باتدبیر بود
و ہموارہ نکوئیہا در حق ملک می اندیشید۔ چنانچہ چوکی نویس
مقرر کرد۔ و بقول بٹالوی صاحب خلاصۃ التواریخ ٹوڈر مل
رازدان سلطنت بود۔ در دقائق سیاق و حقائق حساب بے
عدیل بود۔ در کار و بار محاسبین نکات اغلاط بروز مے داد۔
و بدیں سبب کارکنان زبردست ازو دل برداشتہ و ناخوش
مے بودند۔ ملا صاحب ہمیں مضمون در شعر ذیلیہ رقم کردہ است ؎
آنکہ شد کار ہند ازو مختل راجۂ راجہا ست ٹوڈر مل

چوں راجہ ٹوڈر مل ازیں دنیائے دنی رخت اقامت بربست۔ ملّا صاحب کہ پیوستہ در انتظار چنیں تقاریب چشم براہ مے بود۔ ارتجالاً گفت سقرہما اللہ۔ و از یک مصرعہ تاریخ وفات راجہ مذکور و راجہ بھگوان سنگھ استخراج کرد۔ ع

بگفتا ٹوڈر و بھگوان مردند

و چوں ازینہا دل شاد نہ شد باز اشعار آیندہ گفت ؎

ٹوڈر مل آنکہ ظلمش بگرفتہ بود عالم
چوں رفت سوئے دوزخ خلقے شدند خرم
تاریخ رفتنش را از پیر عقل جستم
خوش گفت پیر دانا وے رفت در جہنم

علاوہ اصطلاحات بالا ضوابط و قوانین سلطنت و آئین سلطنت معموری ملک، آبادی رعیت، دستور العمل دفتر دیوان، اصول و حقوق پادشاہی، افزونی خزانہ، مواجب سپاہ و شرح دامی پرگنات، قواعد مناصب امرا و امنیت راہا وغیرہم ازو یادگارہائے مستدام باقی ماندہ

چوں امرا ترقیات و اختیارات راجہ ٹوڈر مل را دیدند بر جاہ منصب او حسد بردند۔ و پیش اکبر یک زبان شدہ گفتند۔ کہ چرا ہندوے را بر مسلمانان اعزاز و امتیاز بخشیدہ

و اقتدار ارزانی کرده اند۔ اکبر کہ سینۂ او از کینہ صاف بود۔ چہ نیکو پاسخ داد و گفت۔ "ہر کدام شما در سرکار خود ہندوے دارد۔ اگر ما ہم ہندوے داشتہ باشیم چرا از و بد باید بود"۔

ازیں جواب دنداں شکن ہمہ لاجواب شدند۔

تواضع

؎ تواضع ز گردن فرازان نکوست
گدا گر تواضع کند خوی اوست

تواضع آنست که کسے مقدار خود را از مرتبت و مقدار دیگرے کمتر بیند و داند۔ یعنی دیگران را موقر و معزز دانسته خویش را از ایشان حقیرتر و کمتر شمار کند۔ فاما آنکه نفس را امر عالی مقدار و رفیع باشد۔ لیکن جا معلوم شود که کبر از خصائص ناقصان و ساقطان است و غرض ایشان پوشیدن نقصان خویش از نگه خلقت قبائح خود را ظاهر نے گرداند چه کبر آدمی را خوار و ذلیل و بے مقدار سازد۔ ؎

تا توانی بگرد کبر مگرد — [illegible] از کبر بگرد
گر تو خواهی که بے ریا باشی — خاک درگاه کبریا باشی

و سعدی علیه الرحمة در تقبیح تکبر و عجب چه خوش گفته است ؎

تکبر مکن زینهار اے پسر — که روزے ز دستش درآئی بسر
تکبر بود عادت جاهلان — تکبر نیاید ز صاحبدلان

تکبر عزازیل را خوار کرد بزندان لعنت گرفتار کرد
کسے را کہ خصلت تکبر بود سرش پر غرور از تصور بود
تکبر بود عادتِ مدبری تکبر بود اصل بد گوہری

رب العزت آدمی را از خاک تخلیق نمودہ است پس
مجسمۂ خاک را بجز عجز و انکسار چیزے دیگر نہ سزد و
من و مائی شیوۂ ابلیس است کہ مردود و مطرود شدہ

زخاک آفریدت خداوند پاک پس اے بندہ افتادگی کن چو خاک
حریص و جہانسوز و سرکش مباش زخاک آفریدندت آتش مباش
چو گردن کشید آتش ہولناک بہ بیچارگی تن بینداخت خاک
چو ایں سرفرازی نمود آں کمی ازیں دیو کردند ازاں آدمی

و برہمیں معنی ایں حکایت ہم دال است

یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائیکہ دریاست من کیستم گر او ہست حقا کہ من نیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار کہ شد نامور لولوئے شاہوار
بلندی ازاں یافت کو پست شد در نیستی کوفت تا ہست شد

ہمچنیں اشعار دلاویز در بوستان سعدی یافتہ
مے شوند مثلاً

طریقت ہمیں است کاہل یقین نکوکار بودند و تقصیر بین

بلندیت باید تواضع گزین که ایں بام را نیست سلم جزیں

در حدیثے وارد است که من تواضع للّٰه رفعه اللّٰه

یعنی ہر که فروتنی نماید برائے خدا خدا او را بردارد۔ و

درجۂ او را بلند گرداند ؎

تواضع سر رفعت افرازدت تکبر بخاک اندر اندازدت

بگردن فتد سرکش تند خوئے بلندیت باید بلندی مجوئے

تواضع کند ہوشمند گزیں نہد شاخ پُر میوہ سر بر زمیں

و ایں ہم خیلے خوب است۔ یعنی ؎

تواضع ترا ارجمندی دہد ز روئے شرف سربلندی دہد

بر مرد متیقظ، فطن و لبیب پوشیده نیست که مال

در معرض زوال است۔ و بر لشکر دل نباید نہاد که مرد

سپاہی منقلب الاحوال است۔ باید که ما دلہائے مردماں را

به شرف تواضع جلب کنیم و افسر و سرلشکر شویم و اشارات

رسالت مآب دریں عبارت که سیّد القوم خادمہم بدیں معنی

است که ہرگاه کسے را بخدمت تواضع کنی دل او صید تو

خواہد گشت و در دام محبت تو مقید خواہد شد۔ تو مخدوم

او باشی و او خدمتگذار و چاکر تو خواہد شد ؎

تواضع مے دہد از روشنائی بسے بیگانگاں را آشنائی

تواضع ہر که دارد سرفرازست بروے او در اقبال باز ست

هارون الرشید خلیفۂ عباسی را حکایت کنند کہ حضرت امام محمد حسن گاہے نزد او تشریف آوردند۔ خلیفہ او را تعظیم بسیار کرد۔ حتیٰ کہ بپایۂ خاست و چوں امام موصوف تشریف بردند برائے مشایعت ہم با وے رفت۔ یکے از خواص متعلق گفت کہ با چنیں تواضع مہابت سلطانی زائل شود۔ چوں خلیفہ شنید حالتش متغیر گشت و مغلوب الغضب شدہ گفت کہ تواضع کہ با احترام سادات عظام و علمائے اسلام و مشائخ و بزرگان کرام بکاہد نابودن آں اولیٰ تر است ؎

قدرے کہ بہ تعظیم کساں کاستہ گردد
مرشہ جہاں قدرے کہ آراستہ گردد

وفائے عہد

ع وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

معنیٰ وفا پاس عہد و قول است۔ حضرت رسول کریم ہادیٔ ثقلین فرمودند کہ لا دین لمن عہد لہٗ الحق راست فرمودند۔ مرد بے عہد دروغ باف، ہزال و دنیٔ الطبع است و اعتبار را نشاید۔

حق سبحانہ فرمود کہ یا ایہا الذین آمنوا اوفوا بالعقود یعنی اے مومناں وفا کنید بعہدہا کہ با یکدیگر مے بندید و جائے دیگر مے گوید قولہٗ تعالیٰ اوفوا بعہدی اوف بعہدکم یعنی وفا کنید بعہدیکہ با من بندید۔ تا وفا کنم بعہد شما یعنی شما را جزائے نیک دہم۔

حضرت جامی در یوسف زلیخا مے فرماید ؎

مکن وعدہ اگر کردی وفا کن طریق بیوفائی را رہا کن

و شاعر دیگر مے گوید ؎

نیست بر مردم صاحب نظر خدمتے از عہد پسندیدہ تر

قول دیگر از رسول کریم آمدہ است الکریم اذا وعد وفا

یعنی چوں سخی وعدہ کرد او را وفا کرد ۔ ازیں اقوال مصطفےٰ
و احکام خدا ظاہر و باہر است کہ وعدہ وفائی چساں اہمیت
دارد ۔ مردے کہ وعدہ شکند او را در صف مرداں جا ندہند و
ساقط الاعتبار انگارند ۔ خداوند تعالیٰ ازو ناراض مے شود ۔
مردمان حق پژوہ از چنیں کس مجتنب بودہ اند ۔ چراکہ کسیکہ
احقاق حقوق نکند ازو ہیچ منفعت مترتب نمیشود قطعہ

کسیکہ حق نشناسد ازو امید ببر
کسیکہ نیست وفایش بدو مکن پیوند
ز حسن عہد بعالم اگر علم گردی
سرائے رفعت تو بگذرد ز چرخ بلند

در ذکر حضرت اسماعیل علی نبینا و علیہ السلام گفتہ اند کہ
او خیلے صادق القول و صادق العہد بود و واقعہ ایفائے عہد
او با شخصے زباں زد ہر خاص و عام است و اینجا بخوف
طوالت حذف مے کنیم ۔ نظم ؎

چو محتاج خواہی شد آخر بدو متاب از وفا داری خویش رو
کسانیکہ فرمان رواگشتہ اند مکرم ز حسن وفا گشتہ اند
وفا داری آئین شاہنشہی است غم عہد خوردن ز کار آگہی است

ملوک را از عہدۂ عہد سلطنت بیروں آمدن از جملۂ لوازم
است ۔ آوردہ اند کہ افراسیاب در تعریف احوال ظالم و

تفحص حالات مظلوم مبالغہ بسیارے کرد و رنج بیحد میکشید
روزے جمعے از ندما گفتند کہ دریں باب مبالغہ بسیار می نمائی
و از خرمی و تماشا باز می مانی ۔ گفت وعدۂ خود را خلاف نمی
توانم کرد ۔ گفتند از تو ہیچ وعدہ نشنودیم ۔ گفت پادشاہی در
حد ذات خود وعدہ ایست و ذمہ پادشاہ لازم است کہ بدیں
وعدہ وفا کند و وفا آنست کہ داد مظلوم از ظالم بستاند و
ہر کہ بدیں طریقہ نرود خلاف وعدہ کردہ باشد ۔ ع

خلاف وعدہ نباید ز اہل دین و دیانت

مثنوی ؎

میل کسے کن کہ وفا بیت کند | جان ہدف تیر بلایت کند
بہر چنیں دوست کہ جانے بود | دوستی جاں نہ گرانے بود
جاں کہ از و بہ بجہاں یار نیست | ہیچ نیرزد چو وفا دار نیست
یار تواں یافت بگیتی بسے | لیک وفادار نیابی کسے
صحبت آں کن کہ بصدق و صفاست | دامن او گیر کہ اہل وفا ست

صبر

منشیں ترش تو از گردش ایام کہ صبر
گرچہ تلخ است ولیکن بر شیریں دارد

صبر آنست کہ بندہ بر مکارہ و بلیاتے کہ از جانب حق تعالیٰ بدو رسد شکیبائی اختیار کند و زبان شکوہ و شکایت وا نکند و ہیچ جزع و فزع نکند چراکہ این خصلے مذموم است و بدیں وجہ او از مرتبۂ صابرین ساقط گردد۔ از چنیں غیر صابر تائیدات الٰہیہ جدا شود۔ خداوند عزّ و جل خود در فرقان حمید برائے ہمت افزائی صابرین مے فرماید۔ ان اللّٰہ مع الصابرین یعنی تحقیق اللہ تعالےٰ ہمراہ صبر کنندگان است۔ و بفحوائے انما یوفی الصابرون اجرھم بغیر حساب۔ اجر ایشاں بے حد و بے پایان است۔

صبر صفتے است محمود کہ طالب را ثبات قدم و استقلال ہمّت مے بخشند۔ سعدیؒ

طلبگار باید صبور و حمول کہ نشنیدہ ام کیمیاگر ملول
چہ زرہا بخاک سیہ در کند کہ باشد کہ روزے مسے زر کند

در عمر ہر کس موقعۂ زرّیں دادہ اند۔ اگر او ازو منتفع و متمتع شود۔ در حق او بہتر باشد۔ وگرنہ زندگیش ناکام و بے مراد شود۔ در عربی مثال است و ہو ہذا۔ ما کل عثرۃ تقال ولا کل فرصۃ تنال۔ یعنی ہر لغزش قابل عفو نیست و ہر موقعہ باز بدست نمے آید۔

قانون ایزد تبارک و تعالیٰ را در ہمۂ اعمال خویش مدنظر باید داشت۔ وان لیس للانسان الا ما سعیٰ۔ و ایں قول خداوندی را ہم ملحوظ کردن اولیٰ است۔ فمن یعمل مثقال ذرۃ خیراً یرہ و من یعمل مثقال ذرۃ شراً۔

ہمہ کارہائے بستہ از مفتاح صبر کشادہ شود۔ چنانچہ الصبر مفتاح الفرج مشعر بریں معنی است۔ و مصائب و آفات مندفع گردد ؎

کلید در گنج مقصود صبر است ۔ در بستہ آنکس کہ بکشود صبر است
چہ خارائے کوہ وچہ دیبائے گردوں ۔ لباسے کہ ہرگز نفرسود صبر است

؎ گرت چو نوح نبی صبر ہست در غم طوفاں
بلا بگردد و کام ہزار سالہ بر آید

حکایات اولیاء اللہ کہ صبر و شکر را نصب العین خویش اختیار کردند بسیار و لاتعداد است۔ و ایں جا احتیاج بہ

تکرار آنہا نیست۔

حیات این عالم سریع الزوال و متغیر الاحوال است دریں چناں اعمال صالح کنید کہ دامن صبر از دست نرود و نام شما درخشندہ باشد۔ نام نیکو را دست تطاول زمانہ محو نمی تواند کرد۔ آدمی مے میرد و ذکر خیرش نمے میرد۔ بل دارندۂ اسم را حیات جاوداں مے بخشد۔ و باعث بقائے دوام مے شود۔ و الآخرۃ خیر و ابقیٰ ؎

صبر بہتر مرد را از ہر چہ ہست
تا بیابد بر مراد خویش دست

شیخ ابوالفضل

قطعہ ؎

عالم عامل و علامۂ عصر — عارف کامل و فیاض زمان
آصف عہد و فلاطون زمن — شیخ ابوالفضل وزیر خاقان

در ۶، محرم ۹۵۸ھ در خانۂ شیخ مبارک بر السنۂ ہرکہ و مہ الفاظ "تبریک و تہنیت" جاری شد۔ شیخ نام نومولود را بہ نام استاد خویش ابوالفضل نہاد۔ او فی الواقع پدر فضیلت و حکمت بود۔ در اوائل عمر اعدائے پدرش او را ہم پریشان دل و آوارۂ دشت و جبل ساختند۔ ابوالفضل در اختتام سہ دفتر خود احوال خود سپرد قلم مے کند و در قصیدۂ فخریہ مے فرماید ؎

جائیکہ از بلندی و پستی سخن رود
از آسمان بلند تر از خاک کمترم
با این چنین پدر کہ نوشتم مکارمش
در فضل مفتخر ز گرامی برادرم
برہان علم و فضل ابوالفضل کز دمش

وارد زمانه مغز معانی معظم
صد ساله ره میان من و اوست در کمال
در عمر گر از دو سه سالی فزون ترم
در چشم باغبان نشود قدر او بلند
گر از درخت گل گذرد شاخ عرعرم

ابوالفضل در سن یک سال حرف زدن آموخت۔ چوں پنجساله شد ؎

بالائے سرش ز ہوشمندی می تافت ستارۂ بلندی

چوں منزل پانزدہم طے نمود خازن جواہر معانی پدر شد و در کسب علوم و فنون تبحر العقول ترقی نمود۔ او بارے گر باید و در صحبتش واله و مفتون گردیده راہ تکلف گرفت و احوالش منقلب شد۔ چنانچہ او خود می گوید۔ رباعی ؎

در دیر شدم ما حضرے آوردند
یعنی ز شراب ساغرے آوردند
کیفیت او مرا ز خود بیخود کرد
بردند مرا و دیگرے آوردند

القصہ او جامع علوم شدہ محسود اہل دربار گشت۔ اعدا پیرامون او در تعاقب بہانہ مے گردیدند۔ لاکن ایشاں را مقصد بر آمدی نمی شد۔ چراکہ او مصاحب و مشورہ کار و

صاحب اعتبار اکبر بود۔ بل میر منشی، وقائع نگار، واضع
قوانین و صاحب دیوان او بود۔ نے نے غلط گفتم او کلید
خردش بود۔ و اگر اکبر سکندر بود او ارسطو بود۔ اکبر از و
یک ثانیہ مفارقت برداشت نمی کرد و سخنش گاہے مسترد
نمی کرد۔

کشتہ شدن شیخ ابوالفضل | چوں اکبر بادشاہ در
اکبر آباد اقامت ورزید۔ آں یار گرامی یعنی ابوالفضل ہمراہ
او نبود۔ و بعضے مہام سیاسی و ملکی تفویض ابوالفضل شدہ
بود۔ چوں اکبر وجود ابوالفضل را ہمہ وقت ناگزیر می پنداشت
بدیں وجہ برائے خواستن او منشورے صدور یافت کہ ہمہ
اموال و خدم و حشم را آنجا گذاشتہ بہ مستقر خلافت رجوع
نماید۔ و عبدالرحمن پسر خویش را ہمانجا گذاشتہ جریدہ در
خدمت اقدس بشتابد۔ چنانچہ بمطابق امر شاہ ابوالفضل ہمہ
کار و بار خویش را معطل کردہ علی الفور صوب اکبر آباد
فرار نمود۔ درینولا شاہزادہ سلیم کہ از ربقۂ اطاعت سرش
را بدر بردہ بود و از اوامر شاہی منحرف بودہ نافرمانی
و عدوان را شعار خود ساختہ بود۔ و از ابوالفضل خواہی
نخواہی آزردہ خاطرے بود۔ آں موقعہ را بکشتن او
از غنائم انگاشتہ قصد ہلاکت او نمود۔

الغرض ابوالفضل رواں شد و سلیم راجہ نرسنگھ دیو را
کہ او ہمچو سلیم سر خویش را از قلادۂ انقیاد باز کشیدہ بود احضار
نمودہ حکم کرد کہ ابوالفضل را سر راہ گرفتہ کارش تمام بکند۔
نرسنگھ دیو بریں مفسدہ مستعد گشتہ متعہد ایں خدمت ناپاک
شد و با لشکر جرار برائے کشتن شیخ تکمیل نمود۔ چوں ابوالفضل
و ہمراہیانش قریب قصبۂ آنتری رسیدند ایشاں را سواد
لشکر نرسنگھ دیو در نظر آمد۔ و بعضے ہوشیاران کار آزمودہ و
تجربہ آمودہ گفتند کہ راہ فرار باید گرفت و یا در موضع رفتہ
مرداں را فراہم کنیم و مقاومت نمائیم لاکن او تن در نداد و
گفت کہ شاہ ہمچو منے را از حضیض خمول بہ اوج عروج رسانید
و من حکم او را تعمیل نہ کنم۔ ایں بسیار شرمناک است۔ کہ
اینچنیں حرکت ناسزاوار از من سر بزند ؎
قضا ز آسماں چوں فروہشت پر ہمہ عاقلاں کور گشتند و کر
و مولوی رومی ہمیں خیال را بدیں الفاظ ادا کردہ است ؛

شعر ؎

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود روغن بادام خشکی مے کند

بالآخر آں دزد و حرامی بمصحوب عسکر شیطانی رو نمود
و مقابلہ شد۔ جمعیت غنیم فراواں بود۔ و مرداں شیخ
معدود بودند۔ باقلیل الذکر غالب آمدند۔ شیخ بزخم نیزہ

بر زمین افتاده و در خون غلطیده بزودی بآخرت شتافت و همراهیانش نیز از کاسهٔ اجل تجرع نموده در پے شیخ رفتند ؎

مزن با سپاهے ز خود بیشتر — کہ نتواں زدن مشت بر نیشتر

آشفتگی اکبر چوں خبر وحشت اثر ایں سانحۂ فاجعہ بسمع ہمایون اکبر اکفر رسید بمجرد استماع ایں از خود رفت و چوں باز بہوش آمد سر و سینۂ خود را کوبیدن گرفت و ہمچو زناں و طفلاں نوحہ و گریہ مے کرد ؎

شہنشاہ جہاں را از وفاتش دیدہ پرنم شد
سکندر اشک حسرت ریخت کافلاطوں زعالم شد

مصنفات شیخ مدون مصنفات شیخ عبدالصمد افضل محمد بود کہ رابطۂ ہمشیرہ زادگی و دامادی بدو داشت۔ و مقرر است کہ او منظور نظر تربیت او بود۔ او تحریرات و تسویدات شیخ را بسہ نوع منقسم کردہ است۔

نخستیں مکاتیبات و فرامین کہ از زبان حضرت شاہنشاہی بہ ملوک ایران و توران و امرائے عالیشان رقمزدۂ کلک معانی سنج گردانیدہ اند۔

دوئم۔ عرائض و خطوط و مراسلات وغیرہم کہ خود بحضرت خاقان زمان و خواتین بلند مکان نگارش فرمودند۔

سوم ـ خطب و اهتمام و انتخاب کتب و بیاضها و شرح و دیگر بعض مطالب و مقاصد که در حیز عبارت در آورده اند. تاریخ اتمام و ترتیب هر سه را بصورت کتاب که اسمش «سه دفتر ابوالفضل» گویند به منصهٔ شهود جلوه گر کردیم

این نسخه گنج علم و ادب نامی شد
یک موج ز بحر طبع فهامی شد
در ساعت نیک چون سرانجام گرفت
تاریخ مکاتبات علامی شد

تفاوت تمدن مابین شرق و غرب

اہل مشرق قومے بودند بسیار جری و تنومند۔ از اوضاع و اطوار گذشتۂ شاں مستنبط مے شود کہ بہ معیشت بسیار سادہ گذر مے نمودند و در کلبہ ہا و خانہائے چوبیں مے باشیدند۔ و بر نان خشک و بقولات قناعت مے کردند۔ ملبوس شاں گرچہ حقیر و سادہ مے شد۔ اما راحت بخش جان و انفع للابدان مے بود۔ از حقوق برادری و مساوات کاملاً بہرہ ور مے بودند۔ و ہیچ کس بر دیگرے فضیلتے و مزیتے نمے داشتند۔ و باخلاق فاضلہ و خصائل حمیدہ آراستہ مے بودند و بہ تقرب جستن ذات بے ہمال مشغول مے ماندند۔

از ظلم و تعدی و کذب و افترا اثرے نمے داشتند۔ و ہرگز باموز مضرۂ اخلاق اقدامے نمے نمودند۔ و برائے ممالک خود شاں از دست تطاول اغیار حصن حصین مے بودند

و از دولت حبّ وطن و ایثار و قربانی مالامال مے گشتند۔

امّا بسبب جائیکہ گل است خار ہم ہست۔ مابین شاں معائب و نقائص ہم یافتہ مے شود۔ از دولت علم یکسر تہیدست مے بودند۔ و برسومات بد متمسک مے گشتند۔ و مستورات در کارہائے یومیۂ رجال اعانت و یاری مے کردند و مثل مردان ایام را مے گذرانیدند۔ امّا شرم و حیا چنداں مے داشتند کہ ہر لحظہ پیش شوہران خود شاں کمر اطاعت مے بستند۔ و جان خود شاں را بر ایشاں قربان کردن را ہم دریغ نمے داشتند و از کارہائے کہ دامن عفت و عصمت شاں داغدار شود اصلاً نزدیک آں نمے رفتند۔ در بعض اقوام حجاب بشدت رواج عظیمے داشت و گمان مے بردند کہ عضویکہ بداں نظر غیر محرماں افتد، سوختنی است۔

اہل مغرب ہم در عہد قدیم بدیں منوال بودند و مثل شرقیاں معاشرت مے کردند۔ امّا اختلاف آب و ہوا و دیگر عوارض خارجیہ ایشاں را از رسومات قبیحہ باز داشت۔

ولے چیزیکہ ایشاں را بر ایں مقام منیع و جائے رفیع رسانیدہ است علوم و فنون اہل عرب و فلسفۂ و حکمت اہل یونان است۔ ایشاں در اخذ علوم و حکمت متصل جد و جہد کردند۔ و بمقتضائے اطلبوا العلم و لوکان بالصین از وطن

خود شاں دو تر رفتہ مسائل علوم و حکمت و آئین مملکت و سلطنت آموختند۔ چوں فی الحقیقت دانستند کہ استیلائے جہل ما را ناکارہ و معطل ساختہ است پس اوّل قدمے کہ در راہِ مدد خود شاں برداشتند علم بود۔ پس پیوستہ در راہ نشر و توسیع علم کوشیدند۔ آخر علم و تعلیم عام گشت و ایناں از نور علم منور و بحلیۂ دانش مزین شدند۔ قوائے بہیمیہ و سبعیہ شاں زائل و مندفع گشت و مادۂ ترقی شخصی کہ مایۂ ترقی قومی است ایشاں را بمرتبۂ والا ترمتمکن ساخت۔ و بخطاب قوم معزز نامیدہ شدند۔

امّا الآن پس تمدّن و طرزِ معاشرت شرفیاں بفحوائے الناس علی دین ملوکہم چنداں تغیّر پذیرفتہ است کہ شناخت شاں سخت متعذّر است مرد ذی سعتہ باشد یا فقر الیدین الفضہ زیادہ از نصف مملکت شرق چناں اند کہ مطمح نگاہ شاں جز ایں نیست کہ اطعمہ و اشربہ و اغذیہ و اقمشہ خودشا مثل غربیاں سازند۔ و طعامہائے رنگین و ظروف نفریں و زریں و ملبوسات فاخرہ و با تزئین را بچنگ آرند۔ اقصائے امانی و منتہائے آمال شاں ایں است کہ طرزِ معاشرت و تمدن فرنگیاں را نقل کنند پس دریں خیال کہ اوہن من بیت العنکبوت است شبانروز مستغرق مے مانند۔ لحا و یہ شوارب را کلیتہ گم

کرده اند - به تبعیت این امر لامذهبی و دهریت عام گشت -
شرقیان بریش مشایخ کبار و علمای عظام خنده نمودن گرفتند
و احکام دین و مذهب را به تمسخر و استهزا پیش می
آیند - و صوم و صلوٰة و حج و زکوٰة را چیزی هیچ شمارند بجای
لباس اسلامی پتلون و کلاه فرنگی جا گرفت - بعض حضرات به
مسکرات منهیه میل کلی و شفقت کامل می دارند - و بمقام
اخاک من آساک برادر رواداد دیدار برادر نیست گروه خوانده
از متعلقین و لواحقین بغایت درجه متنفر شد و ایشان را
بنظر استحقار و کراهت نگریست تعلیم یافتگان از نسبت
و تعلق با آبا و اجداد یکه شیفتگان تهذیب قدیم اند عار میدارند
و بیشتر از بیان ایشان را بقتل و هلاکت می رسانند و چون
شرقیان دیدند که این همه خرابیات و ضلالات که غربیان می
دارند از فیوض و برکات علم و تعلیم است - در پی علم چون
شمع گداختند و بکد یمین و عرق جبین عوائق و عواقب را
برداشته تحصیلش کردند - برخی از ایشان تنگ تربیت را
ترجیح دادند اما آنچه بهای اند ... دادند و برخی از
ایشان بیکار و ناکاره هستند و از دستی تنگ آمده بقول تنگ
آید بجنگ آید بخودکشی پناهی جویند و اکثر از ایشان استعمال
کردن علم و دانش را ندانستند - پس ایشان در شمارهٔ بیکاران

اضافہ کردند و در راہ ترقی ملک سنگ راہ شوند۔

زنان ہم مثل مردان باوضاع و اطوار فرنگی شیدا و شیفتہ اند۔ حجاب را ترک نمودہ آزادانہ بسیر و تماشا میروند و بغیر محرمان سخنان گفتن را معیوب نمے انگارند شرم و حیا بکلی مفقود گشتہ و عزت و وقار مردان بخاک برابر شدہ و زنا و فسق و فجور بکثرت شائع گشتہ است۔

این است احوال شمہ از احوال تمدن موجود شرق کہ از نتیجہ اش میدان حیات شرقیان تنگ گشتہ و نشکار فقر و احتیاج و نکبت و ادبار شدہ اند۔

از جانب دیگر غربیان اند کہ بہ لیل و نہار در تحقیقات مستغرق و منہمک گشتہ اند و فتح اقوام مے کنند۔ بفکر ایجادات والہ شدہ است و دیگرے حسن و رونق علوم طبعی را از ثری تا ثریا رسانیدہ است از قوت عقل و مادۂ ایجاد و جودت طبع بر صفحۂ زمین بنام نیک شہرت دارند و بہ شمشیر جرأت و تہذیب در ممالک و مقبوضات اغیار علم سرافرازی خود شان منصوب مے سازند و در ہر جا فتح و ظفر پائے ایشان را مے بوسد۔

مستورات ایشان ہم از قید حجاب بیرون آمدہ چون رجال علاوہ از کارہائے یومیۂ خود شان کار دفاتر ہم سرانجام مے

دهند و ترقی ملک خود شاں هر وقت در پیش نظر مے دارند۔
این است تفاوت شرقیاں و غربیاں۔ فاعتبروا یا اولی الابصار۔ ع

وائے بر ما وائے بر انجام ما

اکنوں مے خواهیم که این تفاوت صریح و تمیز واضح را بطور خاکه اوضح گردانیم۔ پس غور باید کرد که۔

شرق	غرب
(۱) شرق هنوز در خواب غفلت محو است۔ از فوائد و مآرب علم نا آشنا است و آں را بعمل آوردن نمے داند۔	غرب بیدار است و از علم و دانش گوئے سبقت ربوده است۔ و استعمال صحیح و درست علم مے داند و هر عقدهٔ دنیا را بدولت علم وا مے کند۔
(۲) پول که حلال مشکلات است قدرش نمے داند و در قیود رسومات قبیحه مقید گشته حاصل کثیر و رقم خطیر خود را برباد مے دهد۔	در خرج اسراف نمے کند بل پول در کار خیر و رفاهیت عام صرف مے نماید و دستور زر زر را مے کشد پیش نظر مے دارد۔
(۳) از آلات جدیده و تجارب نو سودے نمی بردارد بل و از	از آلات نو و تجارب جدیده سرزمین خود را جواهر

جہل قدیم خود زیست مے کنند	پارہا ساختہ است و روز بروز از ترقی علم لا تعداد دولت بدامن مے آرد۔
(۴) از نا اتفاقی پائمال جور گشتہ و از عناوات فرقہ وارانہ بدیں جانب رجوع نمے کند کہ کار کردنی و ناکردنی چیست۔	از دولت اتفاق چہا ممالک است کہ فتح نکردہ است و حب الوطنی اش بقیاس نمے آید و شب و روز در فکر ملک مے ماند۔
(۵) ترقی شخصی خود را نمے داند۔ و قائدین و پیروان ایں بر ع ہرکسے ناصح برائے دیگراں عامل اند۔	ہر خورد و بزرگ قواعد ترقی شخصی را عمل پیراست و قوت عمل دراں بدرجۂ اتم موجود است۔

ع ببیں تفاوت راہ از کجاست تا بکجا

بریں تفاوت تمدن شرق و غرب انگلیز کپلنگ چہ خوش گفتہ است کہ شرق شرق است و غرب غرب است۔ یعنی ششتان بینہما تمدن و تہذیب ایں ہر دو ہرگز یکساں و یکرنگ نخواہد شد۔ اما بفحوائے الدہر قلّب آں وقت نزدیک است کہ شرق ہم ذلت و مسکنت خود را احساس نمودہ

بنشان گم کردهٔ خود باز آید۔ و در صنعت و حرفت و ترقیات دیگر دست بکار باشد و بمقتضائے الدین والملک توامان۔ بامور مذہبی ہم متمسک شود۔ وکل شی یرجع الی اصلہ۔ بر آں درست آید۔

ولے بفحوائے الامور مرہونۃ باوقاتہا۔ ہنوز وقتے باید۔ پس شرقیاں را لازم است کہ بزودی از خواب غفلت خود شاں بیدار گشتہ بہمت و جرأت کمر بندند تا از بند غم آزاد شوند۔ اقبال چہ خوش گفتہ است ؎

بمیری گر بتن جانے نداری　　وگر جانے بتن داری نمیری

وقت

۵

وقت را مغتنم شمر کامسال ـــــ بینائی نشاط پارت را

اگر کارگاه قدرت را به امعان نظر دیده شود معلوم گردد
که چطور پابند مقادیر فلکی و احکام سماوی راست۔ آفتاب
بوقت معین بر آید و بر وقت مقرره غروب گردد۔ اشکال قمر
خواه ہلالی باشد خواه بدری بر اوقات معینہ رو نما باشد۔ لیالی
والشہر را ہم وقت موقت است و فصول اربعہ یعنی موسمہائے
برشگالی، ربیع، خریف و برگ ریزی وغیرہ بر اوقات خود
آید۔ اصلاً پس و پیش نہ کند۔ حبوبات، فواکہ و گلہائے
رنگا رنگ بر وقت خود ظاہر گردد۔ قضا و قدر کسوف و
خسوف را ہم وقت تعیین کردہ اند۔ اگر چنین تقید وقت
نبودے نظام عالم درہم برہم شدے۔ از لائحہ عمل کہ قدرت
مقرر کردہ است سر مو تجاوز ممکن نیست۔ برائے ضمائر روشن
سرائر این سبق و دلیل است کہ ایشاں ہم در امور و
کارہائے خویش پابندی ملحوظ دارند۔ قدر وقت فرض است

برہمگناں چراکہ وقت از دست رفتہ، آب جوے گذشتہ و تیر از کمان جستہ باز نمی گردد۔ و من بعد دست حسرت گزیدن بے سود باشد۔

وقت چہ گرامی قدر است۔ قدر ایں دم واپسیں ہویدا ے گردد۔ اگر امتعہ و اموال ہمہ عالم کہ ازآں موتے باشد عضب کردہ آید۔ بعوض یک ثانیہ حیات ایں ہم یمکن نیست بالفرض اگر ہمہ عالم دادہ شود۔ یک لمحہ حیات دراز نے تواند شد۔ فرمودۂ سعدی بخوانید چہ قدر معارف حقائق دارد ؎ " "

ابر و باد و مہ و خورشید ہمہ در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بہ غفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرمانبردار
شرط انصاف نباشد کہ تو فرمان نبری

وقت خزینۂ بے بہا است۔ کسانیکہ وقت عزیز را بہ سیر و شکار، ہزلیات و لغویات و ملاہی و مناہی ضائع کنند برائے ایشاں فرصت و فارغ البالی عنقا است و آنانکہ ذی عزم و دل بکار باشند برائے ہر کار وقت دارند۔ مہمات و مشکلات را بزودی سرے کنند۔ در بہبودی و بہی خواہی قوم کوشاں شدہ شہرت دنیا و سرخروئی عقبےٰ حاصل کنند۔

زدبان ہمہ ترقیات اخروی و دنیوی عادت ضبط اوقات است۔ اگر ما اوراق گردانی تاریخ عالم کنیم معلوم خواہد شد کہ اکابرین شدید پابندی اوقات مے داشتند و پیش شاں ثانیہ قیمت بے اندازہ مے ارزید۔

اگر انسان وقت را در مصرف صحیح و جائز استعمال کند از کاہلی و تنبلی دور ماند۔ متعود جفاکشی و محنت و مشقت گردد۔ در ہر کارے کہ ارادہ کند دولت و اقبال بہ استقبال او آید۔ ہموارہ خوش و خرم ماند۔ درو عادت استقلال راسخ شود ؎

بہر کارے کہ ہمت بستہ گردد　اگر خارے بود گلدستہ گردد

شاہان اسلاف اخلاف خویش را برائے انضباط اوقات تاکید اکید کردہ اند۔ حضرت محی الدین شاہ عالمگیر یکے از پسران خود را ایں طور مے نویسد ؎

من نمی گویم زیاں کن یا بفکر سود باش
اے زفرصت بیخبر در ہرچہ باشی زود باش

وقت خود زر و سیم است۔ نظر کنید بر احوال اہل فرنگ و اہل امریکہ چہ قدر مفید اوقات ہستند و ہمیں وجہ است کہ اطناب زمین را در دست تصرف نگہداشتہ لہذا۔ کالسکہ بخار، بخاریہ، شمندفر، تلفون، تلگراف، طیارگاں ہمہ را

اوقات معین است۔ اگر پابندی اوقات نباشد۔ نقصان شدید لاحق گردد کہ تلافی آں غیر ممکن باشد مردمال کہ وقت از دست دہند و کار امروز بفردا بیفگنند بعدۂ متاسف شوند۔

چنانکہ امور مادی و خاکی را وقت ضروری است۔ ہمچنیں اکتساب فضائل روحانی محتاج تعیین وقت است اگر نماز و روزہ بر وقت گذاردہ نہ شود۔ از آنہا چہ سود زاید۔

تمرینات

تمرینات

(۱) گاوٗ

(۱) چہ قبیل جانوریست (۲) مرز بوم
(۳) فواید (۴) از شیر چہ چیز حاصل میشود
(۵) فایدہ اش بعد از مرگ (۶) منزلت نزد ہنود
(۷) نتیجہ

---

(۲) گرُبہ

(۱) چہ نوع دارد (۲) مماثلت با شیر
(۳) گربہ را چرا تربیت کنند (۴) گربہ ہائے ممالک غربیہ
(۵) صفا پسندیٔ گربہ (۶) خاتمہ

---

(۳) اسپ

(۱) چہ قسم جانور است (۲) در کدام ممالک یافتہ میشود

(۳) اسپان عربی، ترکمانی، ہندی و سندھی وغیرہم

(۴) قدر و قیمتش بچہ سبب است

(۵) وفاداری اسپ (۶) فواید

---

(۴) مس

(۱) مس چہ چیز است (۲) معادن مس

(۳) چہ طور کندہ مے شود (۴) چہ چیزہا ازو تیار کنند

(۵) فواید و مضار (۶) اماثل مس

---

(۵) نقرہ

(۱) شکل و صورت و رنگ و روغن نقرہ

(۲) برآمدگی او از معدن (۳) بچہ مے خورد

(۴) نقرہ و شیفتگی حضرت آدم

(۵) نقرہ من حیث ادویات

(۶) نفط

(۱) از زمین بر آید (۲) برائے سوختن مستعمل است

(۳) بسر اوقات انسان پیش ازیں

(۴) ایں بچہ کار مے آید (۵) تحفظ چاہ نفط

(۶) ممالک نفط انصرام

---

(۷) گندم

(۱) مرتبہ اش درمیان حبوب (۲) ہنگام کاشت

(۳) قلبہ رانی (۴) وقت درو

(۵) بر آمدن دانہ (۶) علوف مویشیاں (سبز و خشک)

---

(۸) رود بہت

(۱) منبع و دہانہ (۲) اقطاع سیراب شدہ

(۳) چہ فوائد حاصل است (۴) تجارت و رود بہت

(۵) انہار بہت

(۹) درخت انبہ

(۱) شجر میوہ دار (۲) موسم بہارش
(۳) انبۂ خام (۴) انبۂ پختہ
(۵) مربّے و مخلّل (۶) تجارت

---

(۱۰) موزہ

(۱) تعریف موزہ (۲) چرا سازند
(۳) منضرم (۴) اشیائے موزہ
(۵) فواید برائے برایا (۶) تفریح و علمی و تاریخی فواید

---

(۱۱) طیّارہ

(۱) ایں را کہ ساخت (۲) مدارج و تاریخ ترقی
(۳) ازو چہ کار گیرند (۴) طیّارہ و جنگ
(۵) طیارہ در امنیّت (۶) فوائد در رسل و رسائل
(۷) نگہداشت احوال ملکی

(۱۲) رودہائے پنجاب

(۱) اسامی آنہا و وجہ تسمیۂ پنجاب
(۲) از کجا بر آید و جائے اختتام
(۳) علاقہ ہائے سیراب شدہ (۴) از کجا انہار بر آید
(۵) علاقہ ہائے زیر آب آنہا
(۶) اثر و نفوذ رودہا در ازدیاد آبادانی پنجاب

---

(۱۳) پست خانہ

(۱) نظم و نسق پست در عہد عتیق
(۲) انتظام و انصرام در عصر حاضرہ
(۳) موجودہ نظام کہ کرد و چوں شد
(۴) آسائش ہا (۵) فواید
(۶) عملہ و نظام جدید

---

(۱۴) لال قلعۂ دہلی

(۱) بانی و غرض (۲) رونق قدیم

(۱۵) سکندر اعظم

(۱۶) رامچندر جی مہاراج

(۱۷) مقبرۂ جہانگیر

(۱) تعمیر مقبرہ (کب، کہاں، کیسے)

(۲) اخراجات — (۳) حیثیت تاریخی

(۴) فن تعمیر — (۵) سبق آموز

(۱۸) نپولین اعظم

(۱) خاندان نپولین — (۲) ولادت و تعلیم و تربیت

(۳) نپولین در فوج — (۴) نپولین بحیثیت سلطان

(۵) خواص نپولین — (۶) نظربندی و وفات نپولین

(۱۹) موسم خزاں

(۱) موسم ہائے سالانہ — (۲) کیفیت خزاں

(۳) برگ ریزی — (۴) باد ہائے خزانی

(۵) موازنۂ بہار و خزاں

(۲۰) مطبع

(۱) آغاز و دریافت (۲) ترقیات
(۳) قدیم مطابع (۴) ماشین ہائے ایجاد
(۵) فواید مطابع (بہ اعتبار نشر و اشاعت و ارزانی قیمت)

---

(۲۱) جدری و حصبہ

(۱) جدری چہ چیز است (۲) مضار و نقصانات
(۳) تدابیر دفاعی (۴) فائدہ آبلہ کوبی
(۵) آبلہ کوبی و عوام الناس

---

(۲۲) اہویۂ موسمی

(۱) بادہائے مختلفہ (۲) تعریف بادہائے موسمی
(۳) فواید ایں بادہا (۴) موسم برشگال پنجاب
(۵) کدام جاہا دارائے خیلے باراں است و چرا؟
(۶) در حق مردماں چہ طور مفید و موثر است

---

(۲۳) فرمانبرداری

(۱) تعریف فرمانبرداری و متابعت
(۲) فرمانبرداری را چرا سرائیده اند
(۳) فواید که ازیں مترتب است
(۴) امثلۂ فرمانبرداری
(۵) محاسن مستنبطه (۶) خاتمه

---

(۲۴) ہمدردی

(۱) معنی ہمدردی و ترکیب آں
(۲) ہمدردی چه طور در معرض وجود مے آید
(۳) فواید محصله
(۴) وقعت ہمدردی کننده در انظار دیگراں
(۵) ملک و ملت را چه فواید ازیں حاصل می شود

---

(۲۵) کفایت شعاری

(۱) کفایت شعاری چیست ؟

(۲) ایں مردم را از سمک تا سماک مے برد
(۳) ازیں حل اشکال مے شود (۴) ازیں انسان موقر مے شود
(۵) سرخروئی دارین حاصل مے شود

(۲۴) صنائع و حرف

(۱) تعریف (۲) قسمت صنائع در ترقی ملت
(۳) انحصار و مدار ترقی بر صنعت
(۴) ازیں اندوختہ ہا حاصل مے شود
(۵) حکومت ایں را کلید است
(۶) امثلہ جرمنی و جاپان (۷) نتیجہ

(۲۵) کرم ابریشم

(۱) شباہت و ہیئت (۲) پرورش و نگہداری
(۳) پیلہ
(۴) از ماق ابریشم چہ طور بر آید
(۵) مصرف ابریشم (۶) تجارت ابریشم

(۲۸) حکومت

(۱) ضرورت حکومت (۲) نوع حکومت
(۳) فواید حکومت (۴) حکومت و رفاه عامه
(۵) اثرات حکومت بر اخلاق
(۶) عصر جدید و اسباب ترقی و فنون

(۲۹) اتفاق

(۱) اتفاق چه چیز است
(۲) رواداری بانی اتفاق و یگانگت است
(۳) قیام اتفاق (۴) فواید اتفاق
(۵) تاریخی امثله (۶) نتیجه

(۳۰) عروسی صغرسنی

(۱) خام خیالی والدین و عجلت کاری در عروسی کردن صغار
(۲) نقصانات منتجه از روے اقتصاد
(۳) " " " اخلاق

(۴) " " علم طب (۵) ما حصل عروسی

---

(۳۱) تجارت

(۱) معنی و اقسام تجارت (۲) اہمیّت و ضرورت

(۳) اقوام ترقی یافتہ و اقوام پس ماندہ

(۴) موازنۂ تجارت، زراعت و ملازمت

(۵) فواید تجارت (ا) اخلاقی (ب) روحانی (ج) ذہنی و جسمانی

---

(۳۲) ہمّت و استقلال

(۱) معنی از روئے لغت (۲) خطرات

(۳) اثمار استقلال (۴) نتایج و عواقب

---

(۳۳) حبّ وطن

(۱) معانی (۲) تشخیص محب وطن

(۳) کشش وطن (۴) محبان عہد حاضرہ

(۵) حب وطن از روئے مذہب (۶) فواید (۷) نتیجہ

(۳۴) تندرستی

(۱) تمہید (۲) مدار صحت بر جسم توانا
(۲) اسباب امراض و علل و نتائج مہیب
(۳) اصول عامہ برائے صحت (۴) فواید صحت

---

(۳۵) وفاداری

(۱) مفہوم حقیقی (۲) ضرورت و اہمیت انسان
(۳) خصوص وفاداری در حیوانات عبرت آموز است
(۴) بہترین امثلۂ انسانی و حیوانی (۵) عواقب فقدان وفاداری
(۶) امتیازات و اوصاف محصلہ از وفاداری
(۷) توقع وفا از طلبہ

---

(۳۶) ریاضت جسمانی

(۱) مقصود و عبارت از ریاضت جسمانی (۲) ضرورت
(۳) اقسام ریاضت (۴) فواید مترتبہ
(۵) نقصانات (۶) اوقات ریاضت (۷) نتائج

(۳۷) موسم برشگال

(۱) تقسیم اوقات باراں (۲) اثرات باراں بر حیوانات و انسانات
(۳) اغراض و فواید باراں (۴) حقیقت باراں

(۳۸) ملکہ رضیہ

(۱) ولادت و دودماں (۲) تعلیم و تربیت (۳) اورنگ نشینی
(۴) اوصاف و خصائل حمیدہ (۵) نظام جہانبانی (۶) بدامنی
(۷) چگونگی علوم و فنون (۸) انجام

(۳۹) قطب مینار

(۱) غرض بنا و اہمیت تاریخی (۲) وجہ تسمیہ (۳) تاریخ تعمیرش
(۴) محل وقوع (۵) شان و انداز (۶) ساخت (۷) مقابلہ

(۴۰) باغ وحش

(۱) تعریف باغ وحش (۲) شمار و اقسام وحوش و طیور

(۴۱) نیشکر

(۴۲) طلاء

مضامین ذیل را به اعانت اشارات قلمبند کنید:-

(۱) اخبار بینی
(۲) مطالعۂ کتب
(۳) مناظرۂ رحم و انصاف
(۴) مناظرۂ شب و روز
(۵) مقابلۂ نثر و نظم
(۶) کتاب خانہ
(۷) ضرورت مذہب
(۸) موازنۂ آزادی و اسیری
(۹) حکومت اختیاری
(۱۰) سینما و تعلیم
(۱۱) انصاف جہانگیر
(۱۲) حکمت عملیٔ اکبر
(۱۳) مناظرۂ شمشیر و قلم
(۱۴) کار امروز بفردا مگذار
(۱۵) مکالمۂ دولت و علم
(۱۶) مقابلۂ اقبال و غالب
(۱۷) مقابلۂ فرخی و قاآنی در قصیده نگاری
(۱۸) مذمت کذب
(۱۹) مکالمہ بر تعلیم نسواں
(۲۰) سرگذشت نخود

تمت

ملنے کا پتہ:-

ملک نذیر احمد پروپرائٹر تاج بک ڈپو
موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

(ملک نذیر احمد تاجر کتب موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور نے عالمگیر الیکٹرک پریس میں طبع کرا کر شائع کیا)

غلطنامہ

سطر	غلط	صحیح
۱۱	نہ کتب	از کتب
۱۲	رشید	رسید
۴	طبارستان	طبرستان
۱۵	"گاؤ چوگاں"	گو و چوگاں
۸	بر	ببر
۵	عطبی	عتبی
۵	کارماتنینیہ	قرمطیہ
عنوان	ام الخبایث	ام الخبائث شش
"	کنتشیورشیس	کنتشیوشیس

کتاب ہذا کے ملنے کا پتہ

ملک نذیر احمد بکسیلر پبلشر سٹیشنر

موہن لال روڈ بیرون موچی گیٹ لاہور

(ملک نذیر احمد تاجر کتب موہن لعل روڈ لاہور بیرون [illegible] لاہور میں چھپا)